

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 611
Спеціальності 014 Середня освіта
(історія)
Ткач Богдана Миколаївна
Керівник: д.і.н., доц. Безаров О.Т.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від «29» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ	
1.1. Розвиток російської промисловості у 1910–1914 роках	11
1.2. Фінансова система країни	26
1.3. Сільське господарство	34
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ	
2.1. Промисловий розвиток Російської імперії у 1914–1917 роках	44
2.2. Діяльність банків	67
2.3. Становище сільського господарства	81
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ	
3. 1. Політика мобілізації економіки у 1914–1915 роках	91
3.2. Діяльність військово-промислових комітетів	104
3.3. Політика уряду в аграрному питанні	117
Висновки	127
Список використаних джерел та літератури	131

ВСТУП

Актуальність теми. Перша світова війна справедливо вважається завершальним, драматичним періодом епохи Нового часу, історичною подією, що визначила напрями історичного розвитку сучасного світу. Вона була першою війною світових економік – економік, що були самоізолюваними системами, але таких, які у ХХ ст. становитимуть глобальну економічну систему.

На зламі ХІХ – ХХ ст. капіталізм вільної конкуренції перетворився на капіталізм монополістичний, що стало вирішальним чинником внутрішнього розвитку і зовнішньополітичної експансії багатьох країн. Створювалася нова система міжнародних відносин, за якої становище кожної з держав визначалося її економічною потужністю.

Отже, Перша світова була економічним протистоянням монархій, змаганням військово-промислових комплексів, які поглинали, крім людських, величезні фінансові ресурси світових імперій. Загальна вартість війни становила понад 685 млрд. золотих марок, а видатки усіх держав, які брали участь у цій війні, за винятком вартості матеріальних збитків завданих війною, оцінювалися у сумі 230 млрд. золотих крб., з яких частка Російської імперії дорівнювала 44 млрд. карбованців. Якщо у роки російсько-японської війни щоденні видатки російського бюджету становили 2,6 млн. крб, то аналогічний показник у роки Першої світової війни загалом визначався на рівні 50 млн. карбованців. Зрештою внутрішня та зовнішня заборгованість царського уряду напередодні його повалення сягнула 80 млрд. карбованців [97, с. 45].

Російська імперія, яка вступила у війну 1 серпня 1914 р., залишалася аграрною, багато у чому архаїчною країною. Проте напередодні війни її економічний розвиток вирізнявся певним динамізмом, що було наслідком успішної політики модернізації урядів С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна. Водночас війна оголила суперечності в економічному, соціальному та політичному

розвитку пізньоімперської Росії, виявила разючу невідповідність економічних інтересів російської буржуазії і дворянства, політичну архаїчність самодержавного режиму, нездатність царського уряду перебудувати систему управління економічним життям в умовах війни.

Отже, увесь зазначений нами комплекс проблем визначає актуальність теми дослідження. Вивчення фінансового та промислового потенціалу імперії Романових напередодні війни, дозволить, на нашу думку, об'єктивно оцінити економічні втрати Російської імперії у роки війни, переосмислити причини її занепаду на початку 1917 року. Особливе місце у народному господарстві Російської держави посідало сільське господарство. Висвітлення ситуації, що виникла в аграрному секторі російської економіки напередодні та упродовж війни додає актуальності цьому дослідженню.

Об'єкт дослідження: економічна система Російської імперії.

Предмет дослідження: економічний розвиток Російської імперії у роки Першої світової війни.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі письмових джерел та сучасної історичної літератури простежити економічний розвиток Російської імперії у роки Першої світової війни.

Завдання дослідження:

- проаналізувати економічне становище Російської імперії напередодні Першої світової війни;
- висвітлити особливості функціонування народного господарства в умовах війни;
- охарактеризувати економічну політику самодержавства у роки війни.

Територіальні межі дослідження: територія Російської імперії.

Хронологічні межі дослідження: 1914 – початок 1917 рр. Нижня межа стосується процесів безпосередньої підготовки Російської імперії до війни та її вступом у війну. Проте у першому розділі з метою комплексного аналізу економічного розвитку країни напередодні війни, довелося звертатися до попередніх історичних подій та явищ, зокрема, до історичних процесів першого

десятиліття XX століття. Верхня межа хронології дослідження визначена періодом занепаду самодержавного режиму та початком Лютневої революції.

Методи дослідження: використано різні наукові методи – історизму, логічної послідовності, системності та об'єктивності. Для пошуку необхідної інформації з теми було використано історико-пошуковий метод. З метою об'єктивного осмислення теми використовувалися історико-порівняльний та описовий методи пізнання, метод історіографічного аналізу і синтезу. Структурно-типологічний метод застосовувався для структурування роботи за розділами та підрозділами.

Огляд джерел та літератури.

Джерелами для цього дослідження були опубліковані документи та мемуари.

Зокрема, це архівні документи, які висвітлюють діяльність нафтових кампаній у Російській імперії, Особливої наради з палива, Особливої наради з оборони, військово-промислових комітетів у роки війни, 179 з яких було опубліковано вперше [23]. Збірник документів містить ґрунтовні коментарі видавців і цікаву довідкову інформацію. Наприклад, у додатках можна знайти таблицю «особистих уній у нафтовій промисловості Росії» [28]. Важлива інформація з історії забезпечення армії зброєю та продуктами харчування у роки війни відображена в опублікованих 59 журналах Особливої наради з оборони держави, а також неопрілюдненої доповіді військового міністра, голови Особливої наради з оборони, генерала О. А. Поливанова, які були видані обмеженим накладом [17]. В опублікованій доповіді відомого російського економіста І. І. Левина щодо стану фінансової системи Російської імперії напередодні війни містяться цікаві матеріали дискусії з приводу цієї доповіді, яка відбулася 18 лютого 1914 р. у Товаристві фінансових реформ [19].

Крім цього, були використані звіти, мемуари та спогади міністра землеробства Російської імперії у 1915–1916 рр. О. М. Наумова, який, до речі, був однокласником В. І. Леніна у Симбірській класичній гімназії [26]; начальника Головного артилерійського управління Військового міністерства,

генерала О. О. Маніковського [22]; головнокомандуючого військами Південно-Західного фронту, генерал-ад'ютанта О. О. Брусилова [2]; відомого теоретика військової справи, учасника війни, генерал-майора М. М. Головіна [3;4]; голови Ради міністрів у 1911–1914 рр. В. М. Коковцова [20]; міністра фінансів П. Л. Барка [1] і голови Державної думи М. В. Родзянко [18; 27].

Так, останній у своєму звіті на ім'я Миколи II на початку 1917 р. визначив чотири чинники, які на думку М. В. Родзянко, стали причинами загострення економічної кризи в країні у роки війни. Зокрема, це «погана організація транспорту», «невлаштованість ринку робочої сили», «нераціональне використання існуючих у країні господарських можливостей (відсутність здорової економічної політики)» і «безумна фінансова політика уряду» [18, с. 73–84]. Зрештою, зауважував М. В. Родзянко, усі ці негативні чинники загострилися за умови відсутності єдиного плану розвитку народного господарства у роки війни, ігнорування громадських організацій у сфері саморегуляції ринку [18, с. 85]. Отже, міркування та спогади М. В. Родзянко, котрий був не тільки відомим політичним діячем Російської імперії, але й свідком її занепаду, безпосереднім учасником організації економічного життя країни у роки війни, залишається цінним джерелом для нашого дослідження.

Незважаючи на те, що історіографія участі Російської імперії у Першій світовій війні становить вагомий науковий доробок сучасних українських та зарубіжних істориків, проблеми економічного розвитку імперії Романових у роки війни залишаються, на наш погляд, маловивченими. Мабуть, що втрату дослідницького інтересу серед сучасних істориків щодо економічних процесів у Російській державі упродовж 1914–1917 рр. можна пояснити тим, що історія економічного розвитку Російської імперії у роки війни була, на наш погляд, ґрунтовно висвітлена радянськими науковцями. Так, з-поміж відомих радянських дослідників, які вивчали процеси економічного розвитку Російської імперії у роки Першої світової війни варто зазначити І. В. Маєвського [97], Г. І. Шигаліна [153], К. Ф. Щацилло [156], В. І. Бовикіна [56], В. С. Дякіна [73], О. П. Погребинського [115], Л. Є. Шепелева [151], А. Л. Сидорова [130; 131], А.

М. Анфімова [50], Т. М. Китаніну [83; 84], М. Ф. Юрія [157] та А. Г. Голикова [71].

Доктор економічних наук І. В. Маєвський, котрий був очевидцем та учасником багатьох історичних процесів, мабуть, залишається одним із перших дослідників, хто комплексно вивчив економічні процеси у Російській імперії напередодні та у роки Першої світової війни. Незважаючи на певні ідеологічні штампи у формулюваннях, які були характерними для тогочасної історичної літератури, оригінальні розрахунки та висновки автора були використані у нашому дослідженні. Дві монографії А. Л. Сидорова були результатом його десятилітніх досліджень. Автор ґрунтовно висвітлив не лише становище фінансів, промисловості, сільського господарства Російської імперії у 1914–1917 рр., але й звернув увагу на деякі чинники, зокрема, на кризу у залізничному транспорті, які, власне, і призвели до проблем із постачанням палива, зброї та продуктів харчування. Дослідження А. Л. Сидорова вирізняються конкретністю розрахунків, коректністю у цифрах і неупередженістю у висновках. Наприклад, важко не погодитися з думкою автора про те, що «залізничний транспорт був Ахіллесовою п'ятою російського капіталізму» [130, с. 3].

Якщо дослідження попередніх авторів мали на меті фундаментальне вивчення усієї економічної системи країни, то В. С. Дякін і А. М. Анфімов зосередилися на висвітленні окремих галузей народного господарства у зазначений період історії. Так, В. С. Дякін на матеріалах тогочасної періодичної преси проаналізував місце та роль російської буржуазії в економічних і політичних процесах, визначив політику «внутрішнього миру». На думку автора, буржуазія висловила свою готовність підтримати самодержавство у війні, прагнула до «єднання царя із народом» [73, с. 62]. В. С. Дякін слушно наголосив на тому, що ліберальна опозиція, яка вимагала перетворення самодержавства на конституційно-монархічний режим, в якому буржуазія отримала б важелі впливу на державну політику, була зацікавлена в економічній ізоляції самодержавного режиму. «Ізоляція царату, – писав В. С.

Дякін, – виражалася не тільки у тому, що проти нього ніхто не виступав, скільки у тому, що ніхто не виступав на його захист» [73, с. 352]. Для А. М. Анфімова дослідницький інтерес становили процеси, що відбулися в аграрному секторі російської економіки. Зокрема, автор спробував визначити наскільки сільське господарство було «винним» у загостренні продовольчої кризи в країні у роки війни. А. М. Анфімов дійшов висновку, що незважаючи на скорочення сільськогосподарського виробництва у 1915 р., продовольча криза 1916 р. була результатом не абсолютної нестачі продуктів харчування, а «визиску поміщиків у куркулів, що приховували хліб, спекулятивних махінацій хлібних торговців і банків, невміння уряду організувати справу постачання армії та країни, занепаду системи залізничного транспорту, загальної дезорганізації народного господарства країни» [50, с. 367].

Із висновками А. М. Анфімова погоджувалася Т. М. Китаніна [84], яка поглибила вивчення аграрного сектору, висвітлила вплив війни на сільське господарство Російської імперії у контексті урядової політики в аграрному питанні. Авторка, зокрема, ґрунтовно проаналізувала діяльність Особливої наради з продовольства, визначила передумови та причини продовольчої кризи середини 1916 р. – на початку 1917 р., зазначила про невдале запровадження продовольчої розкладки наприкінці 1916 року. Вивчення діяльності фінансово-промислових груп у Російській імперії у роки війни стали предметом іншого дослідження Т. М. Китаніної, в якому вона взяла за приклад історію становлення та розвитку відомого у цей час концерну Путілова-Стахеєва-Батоліна [83].

Монографія В. І. Бовикіна, яка вперше побачила світ у 1984 р. ґрунтується на унікальному архівному матеріалі французьких і бельгійських приватних банків («Ліонський кредит» і «Сосьєте Женераль»). Відомий історик із СРСР отримав можливість опрацювати фонди Національного архіву Франції, Дипломатичного архіву міністерства закордонних справ Франції, Генерального архіву Бельгії. Автор дійшов висновку, що період 1909–1914 рр. в історії Російської імперії став завершальним етапом у формуванні її фінансового

капіталу. Створення трестів і концернів, на думку В. І. Бовикіна були верхівкою системи банківського капіталу, що монополізувала промислове виробництво у довоєнній Росії [56, с. 297].

М. Ф. Юрій дослідив діяльність Загальноросійського земського і міського союзів, військово-промислових комітетів, визначив їх функції та значення в економічному житті країни упродовж війни, а А. Г. Голиков проаналізував процеси висвітлення діяльності фінансово-промислових груп Російської імперії на шпальтах тогочасної російської періодики. Зокрема, А. Г. Голиков вивчив відповідну публіцистику 22 часописів, які упродовж війни щоденно висвітлювали економічне життя країни. З-поміж впливових видань автор визначив декілька, а саме, це «*Финансовая газета*», «*Русская воля*», «*Биржевые ведомости*», «*Утро России*», «*Торгово-промышленная газета*», «*Речь*» та інші [71, с. 30–61].

Серед сучасних дослідників історії економічного розвитку Російської імперії у роки Першої світової війни зазначимо О. М. Боханова [60; 61], О. В. Ломкіна [96], В. О. Погребинську [114], Т. О. Савінову [127], В. П. Золотарьову [78], Л. О. Муравйову [102; 103], О. В. Островського [108], С. Є. Виноградова [65], Г. Г. Попова [118], Я. С. Абдуллаєва [46], В. Б. Лобанова, В. В. Михайлова [95], Т. В. Алексєєва [48], П. О. Кюнга [89; 90] та інших російських науковців. З-поміж сучасних українських дослідників, які висвітлювали проблеми економічного розвитку Російської імперії упродовж 1914–1917 рр. зазначимо О. П. Реєнта [124], М. М. Логінова [94] та Є. Ю. Джумигу [72].

Отже, вивчені джерела та аналіз історіографії проблеми що досліджується, дозволили нам висвітлити процеси економічного розвитку Російської імперії напередодні та у роки Першої світової війни, визначити напрями економічної політики самодержавства у 1914–1917 рр., сформулювати відповідні висновки.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на основі критичного аналізу історіографії та джерельної бази, здійснено комплексне дослідження економічного розвитку Російської імперії у роки Першої світової війни,

проаналізовано економічну політику самодержавства у 1914 – на початку 1917 рр., визначено чинники, які сприяли загостренню паливної, транспортної і продовольчої кризи у роки війни, висвітлено неефективну політику царського уряду у сфері управління економічними процесами в країні за надзвичайних умов війни.

Структура дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел і літератури (158 позицій). Загальний обсяг роботи становить сторінок без списку використаних джерел і літератури.

Розділ 1

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

1.1. Розвиток російської промисловості у 1910–1914 роках.

Відомо, що світова війна є суттєвим випробуванням міцності воєнно-промислових потенціалів країн-учасниць війни, ефективності їх економічної системи, державної політики мобілізації економіки тощо. Як довів світовий досвід війни, усіх запасів, що виробляє економіка у мирні часи, якими б вони не були значними, все одно не вистачало на увесь період війни, особливо на таку виснажливу, якою виявилася Світова війна. Лише за кілька тижнів після її початку вона «проковтнула» майже усі запаси бойових засобів, вироблених у мирний час в усіх країнах-учасницях та висунула колосальні вимоги щодо розвитку промисловості, виробництва сучасної техніки і зброї. Не всі країни-учасниці війни мали однаковий військово-економічний ресурс, а отже, не всі були готовими до економічних випробувань за умови тривалої війни. Не стала винятком і Російська імперія, армія якої протистояла арміям двох могутніх європейських імперій, з яких Німецька була чи не наймогутнішою в Європі. Зрештою вона мала найбільшу сухопутну армію у світі, готувалася до війни понад 40 років і спиралася на потужну індустріальну базу. Боездатну армію мала Австро-Угорська імперія. Через кілька місяців після початку війни до них приєдналася Османська імперія, що призвело до виникнення азійського фронту бойових дій. Загалом лінія фронту для російської армії, яка наприкінці 1914 р. становила 6,5 млн осіб, лише в Європі сягнула 1,5 тис км, що вочевидь змусило російську економіку працювати у надзвичайному режимі, адже цю армію слід було озброїти, вдягнути, нагодувати і перевезти. Усе це кардинально посилювало економічний чинник у майбутній війні, загострило питання стосовно місця та ролі промисловості, транспорту, фінансів і сільського господарства у військово-мобілізаційних заходах російського уряду напередодні війни.

Прискорена індустріалізація російської економіки, що розпочалася наприкінці XIX ст. завдяки реформам С. Ю. Вітте, лише набирала обертів. Російська імперія на початку XX ст. залишалася аграрною країною, яка значно поступалася за багатьма показниками промислового розвитку навіть своїм союзникам по Антанті. В економічному житті Російської імперії частка сільського господарства становила майже 60 %, що дорівнювало 51,4 % від загального національного прибутку країни, який у 1913 р. обчислювався у 17 млн. 108 тис. карбованців [97, с. 12].

Загалом, зазначимо, що напередодні війни рівень соціально-економічного розвитку Російської імперії вирізнявся відношенням високих кількісних показників і низьких якісних показників розвитку порівняно з індустріально розвиненими країнами. Насамперед, це пов'язувалося із повільною модернізацією країни, яка розпочалася у Російській імперії лише у другій половині XIX ст., у той час, як Англія, приміром, стала не цей шлях у середині XVII ст., а США та Франція наприкінці XVIII ст., Австрійська імперія – на початку XIX століття. Якісні показники економічного розвитку Російської імперії, які були важливим для передвоєного стану, помітно відставали від кількісних. Так, виробність праці у промисловості становила лише половину від середньосвітових стандартів. Теж саме стосувалося обсягу промислового виробництва, фінансового капіталу, національного прибутку. Наприклад, частка останнього становила 7,4 % від світового прибутку. За цим показником Російська імперія поступалася лише США, Великій Британії та Німеччині, але за обсягом виробництва на душу населення вона була набагато нижче від середньосвітових стандартів розвитку [114, с. 24]. Попри зазначені особливості в економічному житті пізньоімперської Росії, вже у серпні 1914 р. вона скерувала на фронт 114 боєздатних дивізій, у той самий час, як Франція та Велика Британія мобілізували 62 і 6, Німеччина та Австро-Угорщина – 78 і 49 дивізій відповідно [114, с. 24].

Отже, економічна підготовленість Російської імперії до війни визначалася суперечливим відношенням високих кількісних і низьких якісних показників. У

1913 р. цінні папери більшості залізниць, земельних банків, металургійних підприємств, нафтових кампаній, 4 % облігації державних позик загалом подорожчали. На противагу деяким країнам Західної Європи, в яких у середині 1913 р. відчувалися ознаки економічної кризи, у Російській імперії спостерігалось стійке зростання промислового розвитку. Наприклад, у 1913 р. було засновано значну кількість нових російських кампаній із статутним капіталом у понад пів мільярда карбованців. З метою попередження фінансової кризи і можливої паніки на російських біржах у зв'язку із загрозою війни, на початку 1914 р. було створено синдикат банків, керівництво яких вельми оптимістично оцінювало перспективи економічного розвитку Російської імперії [130, с. 333–334].

У 1914 р. загальна сума капіталів 920 акціонерних підприємств Російської імперії сягнула позначки в один мільярд карбованців, тобто збільшилися від 1909 р. майже у десять разів. Прискорена індустріалізація країни потребувала збільшення виробництва металів, видобутку вугілля та нафти. Тільки за два с половиною передвоєних роки на розвиток гірничої галузі російської промисловості підприємці інвестували понад 233 млн. крб., у металургію – 112 млн. карбованців. На розбудову нафтової промисловості Російської імперії англійськими кампаніями була виділена колосальна на той час цифра – майже 21 млн. фунтів стерлінгів [130, с. 342]. Значно меншими були інвестиції у розвиток міської інфраструктури, торгівлі, транспорту, харчової і легкої промисловості [130, с. 343].

Технічне переозброєння російської промисловості також відбувалося за кошти іноземних інвесторів. На початку ХХ ст. 63 % від усієї кількості сучасного устаткування машинобудівних і металургійних заводів Російської імперії були імпортованими. Реструктуризація виробництва, його технологічна модернізація дозволили російським промисловцям збільшити обсяг своєї продукції у 1913 р вдвічі на суму у 302 млн. крб., щоправда, за винятком машинобудівної галузі, продукція якої не задовольняла зростаючих потреб

народного господарства Російської імперії, уряд якої був змушений вдаватися до імпортування машин [130, с. 363].

Незважаючи на те, що темпи промислового розвитку Російської імперії упродовж 1860–1913 рр. залишалися одними із найбільших у Європі [97, с. 10], вона значно відставала за окремими показниками від індустріальних країн світу. Так, Російська імперія виплавляла чавуну і сталі менше, ніж у США, Англії, Франції та Німеччині, видобувала вугілля у 18 разів менше, ніж у США [97, с. 9]. За технічним обладнанням підприємств Росія у 1913 р. посідала останнє місце з-поміж індустріально розвинених країн світу. Ефективність металургійного виробництва у Росії була нижчою за аналогічний показник у США, Німеччині та Великобританії у кілька разів, хоча прибутковість від промислового зростання у валовому національному прибутку Російської імперії була вищою, ніж від сільського господарства. Так, напередодні війни 62 % від усіх надходжень до державної скарбниці припадало саме на промисловість. Частка національного прибутку на душу населення у Російській імперії становила – 102 крб., тоді як у США, Великій Британії, Франції та Німеччині цей показник був у кілька разів більшим [97, с. 12–13].

Проте, якщо порівняти темпи промислового зростання Російської імперії у динаміці першого десятиліття ХХ ст., то виявиться, що упродовж 1909–1913 рр. виробництво металопрокату в імперії збільшилося на 51 % і становило 246 млн. пудів. Однак російська металургія не забезпечувала потреби внутрішнього ринку, що пов'язувалося, насамперед, із стрімкими темпами індустріалізації Російської імперії, будівництвом портів, розбудовою армії та флоту. Ціни на чавун і сортову сталь у 1913 р. зросли на 43 і 21 % відповідно, порівняно із попередніми роками. Для того, щоби задовольнити найбільш гострий попит у металах і знизити ціну на ринку, російський уряд дозволив пільговий імпорт металів. Упродовж 1911–1913 рр. на російський ринок було завезено майже 12 млн. пуд. іноземного металу. У наступні роки імпорт сталі і чавуну було збільшено до 20 млн. пудів [130, с. 372].

Загальна сума іноземних інвестицій у російську економіку напередодні війни сягнула рекордної позначки за останніх десять років і становила 1 млрд. 282 млн. карбованців [97, с. 21].

Завдяки активній інвестиційній політиці уряду С. Ю. Вітте, від початку ХХ ст. російська промисловість отримала помітний імпульс у своєму розвитку. Значний приплив іноземних капіталів пожвавив індустріальний розвиток країни, проте не розв'язав усіх економічних проблем. Росія залишалася аграрною країною із вкрай низькими показниками промислового розвитку. На думку відомого російського науковця Д. І. Менделєєва, для того, щоб хоча б скоротити відставання Російської імперії від США у виробництві на душу населення, «нам слід вкладати у промисловість не менше як 700 млн. крб. щорічно» [Цит. за: 97, с. 35–36].

Перехід розвинених країн світу до монополістичного капіталізму наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. посилив роль державного регулювання. Загальними особливостями цього етапу світової економіки стали: концентрація виробництва і капіталу, створення монополій, що відігравали вирішальну роль у народному господарстві; злиття банківського капіталу із промисловим і створення на їх ґрунті фінансового капіталу; формування управлінської структури у вигляді фінансової олігархії; переважання експорту капіталів щодо експорту товарів; створення міжнародних консорціумів (союзу капіталів), які прагнули перерозподілити ринку сировини та збуту товарів.

Особливістю російської економіки у зазначений період було те, що на тлі порівняно низького промислового розвитку зростала межа концентрації виробництва, що компенсувала його недостатній рівень. Державне втручання в економічне життя привело до створення державних монопольних об'єднань, до зрощування банківських монополій із Кредитною канцелярією міністерства фінансів і Державним банком, а також до встановлення державного контролю завдяки цим установам у сфері приватних підприємств і банків. Проте військово-промисловий комплекс Російської імперії, розвиток якого контролювався і фінансувався державою, дещо відставав у своєму розвитку від

тих галузей промисловості, які знаходилися у приватній власності або належали акціонерним товариствам (синдикатам). Натомість російський уряд мав кілька десятків підприємств, на яких напередодні війни виготовлялися сучасні види озброєння і техніки. Зокрема, артилерійські заводи у Петербурзі та Пермі виготовляли гармати; у Тулі, Сестрорецьку та Іжевську – рушниці, кулемети та пістолети; у Казані, Самарі, Охтенську – порох; особлива сталь – в Іжевську. Військово-морське відомство було замовником для суднобудівних заводів і майстерень у Кронштадті, Севастополі та Миколаєві. Низка державних підприємств у Пермі, Олонецьку, Златоусті, на яких вироблялися стволи для гармат і набої та холодна зброя, контролювалася міністерством торгівлі та промисловості.

Більшість військових заводів у Російській імперії були зведені наприкінці XVIII ст. і модернізовані лише у другій половині XIX ст., мали застарілу технологію виробництва. Наприклад, механізація Казанського порохового заводу відбулася у 1888 р., на якому сучасні види (бездимного) пороху почали виробляти лише наприкінці XIX століття. Загалом виробництво вітчизняного пороху становило у 1916 р. тільки 10 % від потреб російської армії [97, с. 39]. Чимало військових заводів, які виробляли продукцію на замовлення російського уряду не мали вузької спеціалізації, що у загальному підсумку впливало на якість виготовленої ними зброї, приладдя та набоїв. Такі засоби сучасної війни, як зенітна артилерія, яка була на озброєнні у Франції, Великій Британії та Німеччині, взагалі не вироблялися російською промисловістю. Їх доводилося купувати у союзників. У Російській імперії також не вироблялися авіаційні мотори та міномети. Були проблеми з виробництва достатньої кількості кулеметів.

Російські промисловці з метою модернізації виробництва запозичали у держави кошти для закупівлі іноземних верстатів, медичного устаткування, засобів для виробництва набоїв та зброї тощо. Так, лише три казенних зброярських заводи в Іжевську, Тулі та Сестрорецьку замовили за кордоном у 1914 р. 2,5 тис верстатів, а Головне артилерійське управління придбало за

кордоном устатковування для усіх російських заводів, на яких вироблялася зброя, на суму у 9,2 млн карбованців [130, с. 252].

Взагалі, реорганізація російської армії, яку було здійснено у 1910 р., щонайменше стосувалася артилерії. Російський корпус мав по 108 гармат, з яких лише 12 гаубиць. Якщо порівняти цей показник із німецькою армією, то росіяни були забезпечені артилерією майже вдвічі менше. На посилення артилерії російським урядом було виділено 71 млн. крб., що становило менше 10 % від тієї суми, яка була визнана необхідною артилеристами у 1905 році. Рада міністрів Російської імперії відтермінувала фінансування розвитку артилерійської галузі до 1921 р., у той час, коли артилеристи потребували ці кошти вже у 1914 році. Стосовно важкої артилерії (призначеної для взяття або захисту фортець), на будівництво якої урядом було виділено 192 млн. крб., то її розвиток було заплановано аж до 1930 року [130, с. 10]. Щоправда, у 1913 р. було ухвалено державну «велику програму» для посилення армії, особливо, артилерії, але до початку війни її реалізувати не вдалося. Практично вся діяльність військового міністерства на випадок війни обмежувалася винятково транспортуванням набоїв та озброєння до мобілізаційних норм. Якщо ці норми і замовлення були виконанні, то діяльність казенних підприємств, що виробляли військову продукцію, фактично була законсервована. Так було, наприклад, із Сестрорецьким зброярським заводом, на якому у 1913 р. виготовлялося усього 4,5 тис. гвинтівок, а напередодні війни 19. Лише у жовтні 1914 р. виробництво гвинтівок на цьому заводі вдалося відновити до рівня 1 130 штук. Найпотужніший у країні Тульський зброярський завод виробив за перших пів року війни усього 16 гвинтівок. Загалом потужність трьох зброярських заводів Російської імперії напередодні війни становила до 12 % від потреб армії. Загалом на початку війни ціла армія (140 тис. осіб) опинилася без гвинтівок і без набоїв [130, с. 11–12].

Крім державних заводів, які виконували урядове замовлення з виробництва військової техніки і зброї, на потреби оборони країни працювали й приватні підприємства, на яких вироблялися броньовані плити, рейки, гармати,

паровози, вагони, мости тощо. Помітне місце у галузі важкої промисловості напередодні війни посідав Брянський рейковий завод – одне з найбільших у Російській імперії підприємств із повним циклом металургійного виробництва. У 1910–1914 рр. обсяг військових замовлень Брянського заводу для артилерії збільшився втричі, на загальну суму у 4,4 млн. карбованців [95, с. 23–24].

У 1914 р. акціонерне товариство Брянського рейкового, залізорозного і механічного заводу було найбільшою у Російській імперії промисловою корпорацією за обсягом статутного капіталу, посідало другу сходинку серед підприємств із найбільшими активами. Упродовж 1908–1913 рр. керівництву Товариства вдалося досягнути колосальних успіхів: акціонерний капітал було збільшено з 24 млн. 175 тис. до 41 млн. 175 тис. крб.; загальний об'єм обігового капіталу сягнув позначки у 47 млн. крб., а чистого прибутку – майже у 5 млн. карбованців. Загальна вартість нерухомого майна Брянського товариства дорівнювала 33 млн. карбованців. Акції заводу на Петербурзькій фондовій біржі зросли до рекордної на той час позначки – 209 крб. за один стокарбованцевий номінал 1913 року [46, с. 428–429].

Флагманом російської індустрії напередодні війни залишалося Товариство Путилівських заводів, яке засноване у 1868 р. талановитим інженером і підприємцем, колишнім морським офіцером М. І. Путіловим. У 1873 р. було створено акціонерне товариство заводів Путілова, до складу якого належали десятки великих підприємств по всій країні. Внучатий племінник М. І. Путілова О. І. Путілов до війни став головою правління Російсько-Азійського банку, що дозволило йому посісти монопольне становище у машинобудівній, металообробній, нафтовидобувній, тютюновій, олійнопереробній галузях виробництва. Напередодні війни О. І. Путілов створив потужне військово-промислове об'єднання, до складу якого належали півсотні відомих промисловців, які були пов'язані із ним особистими уніями [28].

Путилівські заводи були прикладом успішної модернізації важкої промисловості. Товариство Путилівських заводів мало унікальний досвід з

виготовлення баштового устаткування для військово-морського флоту [65, с. 55].

Майже усі галузі легкої промисловості Російської імперії (за винятком льняної) до війни використовували для свого виробництва іноземну сировину. Вівчарство та шовківництво Російської імперії не забезпечували відповідні галузі промисловості. Майже половина усієї кількості вовни імпортувалася із США та Єгипту. Новопрیدбані середньоазійські землі імперії не мали сучасних засобів для виробництва вовни, щоб максимально забезпечити російську текстильну промисловість вітчизняною сировиною. Щорічно російські промисловці були змушені придбавати за кордоном відповідну сировину для розвитку бавовняної, вовняної та шовкової галузей виробництва на суму у понад 100 млн. крб. золотом [130, с. 379–380].

Отже, бавовняна промисловість Російської імперії лише наполовину була забезпечена вітчизняною сировиною. Саме тому проблема забезпеченості бавовняних фабрик сировиною була вельми актуальною для російських підприємців, особливо напередодні війни. Хоча було очевидно, що ключовим чинником, який впливав на динаміку виробництва залишалася кон'юнктура внутрішнього ринку – стан сільського господарства і попит 160-мільйонного населення країни.

У Російській імперії було два традиційних регіони розвитку легкої промисловості: Московський район (Москва, Орехово-Зуєво, Іваново, Володимир, Кострома) і Польський – Лодзь і Білосток. Особливою була конкуренція між цими промисловими регіонами імперії. Зокрема, московські фабрики зазвичай поступалися конкурентам із Лодзі, які пропонували свою не вельми якісну продукцію за більш дешевими цінами. Загалом, у 10 польських губерніях Російської імперії у 1912 р. налічувалося 1 118 текстильних фабрик і мануфактур [130, с. 381]. Тому втрата цього економічно розвиненого регіону у роки війни була б відчутною для розвитку народного господарства імперії.

Напередодні війни у паливному балансі Російської імперії ключову роль відігравали дрова, вугілля та нафта. Очевидно, що для промислового розвитку

імперії, особливо її Уральського, Петроградського і Прибалтійського регіонів, визначальне місце посідали два останніх види палива. Залізничний транспорт споживав усі три види палива, в залежності від кон'юнктури цін на ринку. Промисловість північних і сибірських губерній працювала на дровах. Традиційними споживачами дров залишалися міста. Цікаво, що більше половини усього палива у Російській імперії використовувалося для опалення міст і зведення непромислових об'єктів.

Отже, видобуток вугілля залишався вагомим напрямком економічного розвитку російської видобувної галузі промисловості. Вугледобувна галузь становила майже 71 % від усіх інших галузей промислового видобування корисних покладів. Найбільшим споживачем донецького вугілля у 1912 р. були залізниця (290 млн. пудів), металургійні та цукрові заводи (268,5 і 64,5 млн. пудів відповідно), легка промисловість (106 млн. пудів), пароплавні товариства (43,3 млн. пудів) і приватні споживачі (246,5 млн. пудів). Експорт російського вугілля у передвоєні роки не перевищував 10 млн. пудів [130, с. 500–501].

Поклади нафти у Російській імперії становили 38 % від усіх світових запасів, але видобувалося її у Росії менше, ніж, наприклад, у США, у чотири рази [97, с. 10]. Це пов'язувалося із тим, що вугілля в Російській імперії було значно дешевшим за нафту видом палива, що стимулювало на нього попит саме на внутрішньому ринку. Незважаючи на те, що за останніх п'ять передвоєних років нафтовидобувним кампаніям вдалося збільшити видобуток цього виду палива до 560 млн. пудів, а видобуток вугілля збільшився майже наполовину, видобувна промисловість Російської імперії не задовольняла усіх потреб ринку [130, с. 501]. Це призвело у 1913 р. до різкого зростання цін на основні види палива. За умови «паливного голоду», що охопив російську металургію і транспорт, уряд був змушений вдаватися до заходів прямого стимулювання імпорту вугілля та коксу, загальний обсяг яких у 1913 р. збільшився до 528 млн. пудів, що становило майже чверть від усього вугілля, що видобувалося в країні [130, с. 502–503].

Загалом видобуток і продаж нафти у Російській імперії належав компанії братів Нобеля, яка контролювала 77 % виробництва російського гасу і 56 % нафтових продуктів [44, с. 268]. Вплив великих нафтовидобувних корпорацій залишався відчутним у російській економіці через те, що вони володіли значною кількістю наливного флоту. Це давало можливість світовим компаніям встановити монополію на російському ринку нафти [130, с. 504]. Проте до початку війни, незважаючи на сприятливу кон'юнктуру ринку (наприклад, ціни на мазут і гас у 1913 р. зросли на 163 і 180 % відповідно, від рівня 1910 р.), видобуток нафти не збільшився, а загальна частка Російської імперії у світовому видобутку нафти знизилася з 53 % у 1901 р. до майже 20 % у 1911 році [130, с. 507].

У видобутку кам'яного вугілля в Російській імперії вирішальне значення, як уже зазначалося, мав Донецький вугільний басейн, який належав декільком провідним фірмам з іноземним капіталом, які видобували близько половини усього вугілля в країні. Синдикат *«Продуголь»* видобував і продавав половину усього вугілля та коксу в Російській імперії. За кожним підприємством цього синдикату закріплювалася певна квота на видобуток і вивіз вугілля. Обмеження продажу вугілля з метою підтримання високих цін на ринку очевидно призвело до обмеження видобутку вугілля учасниками синдикату. Наприклад, Прохорівська вуглевидобувна компанія отримала право на продаж вугілля до 16 млн. пудів за об'єму видобутку у 30 млн. пудів. Однак *«Продуголь»* заборонив цій компанії виробляти кокс оскільки вона не мала права його продавати [130, с. 507].

Отже, попит на паливо у Російській імперії напередодні війни залишався високим. Дефіцит вугілля та нафти, що його відчувала російська промисловість був здебільшого наслідком штучно створеного монопольними компаніями паливного голоду. Збільшення імпорту вугілля, яким забезпечувалися промислові райони столиці та Прибалтики не вирішило проблеми. Видобувна промисловість Російської імперії напередодні війни опинилася без достатнього резерву вугілля та нафти. Також були проблеми із транспортуванням

донецького вугілля до північних і центральних промислових регіонів імперії. Усе це прискорило загострення паливної кризи на початку війни.

Важливим чинником у поживленні економічного життя пізньої імперської Росії був розвиток залізничного транспорту. На початку 1914 р. на будівництво російської залізниці було витрачено 7 млрд. 591 млн. крб. бюджетних і кредитних коштів. Загальні витрати на будівництво залізниці значно перевищували основні капітали усіх галузей промисловості Російської імперії [130, с. 565].

Після відомого «залізничного» буму в Російській імперії за часів міністра фінансів С. Ю. Вітте, роль залізничного транспорту в процесах індустріалізації країни була очевидною. Проте на початку ХХ ст. темпи залізничного будівництва уповільнилися порівняно із попереднім періодом минулого століття [130, с. 566]. Залізниця загалом задовольняла потреби російської економіки у перевезеннях, але пропускна здатність залізничних вузлів, кількість паротягів і вагонів не відповідали стрімкому розвитку народного господарства. З іншого боку, як зазначав міністр шляхів сполучення С. В. Рухлов, напередодні війни довжина залізниці в Російській імперії збільшилися до 65 289 верст із щорічним приростом у 800 верст [130, с. 567]. Однак, залишалося не завершеним будівництво Амурської залізниці, не розпочалося будівництво Мурманської залізниці. Величезна Транссибірська магістраль залишалася одноколісною, залізниця Вологда – Архангельськ була вузькоколісною.

Водночас темпи вантажних і пасажирських перевезень у Російській імперії у 1913 р., порівняно із попереднім десятиліттям, зросли на 10,5 і 12,5 % відповідно. Тобто приріст вантажних перевезень залізницею випереджав збільшення довжини залізниці, розбудову її інфраструктури та рухомого складу. У зв'язку із цим залізниця, якій не вистачало 80 тис. товарних вагонів, була змушена збільшити навантаження на вісь вагонів до 254 пудів. Кількість усіх паротягів імперії за шість довоєнних років збільшилася на 387 штук або на 2,6 % від усього парку машин, який потребував оновлення [130, с. 568–569].

Незважаючи на те, що російська промисловість технічно була спроможною щорічно виробляти 1,5 тис. паротягів і 45 тис. вагонів, завантаженість заводів замовленнями фактично становила не більше половини від зазначеної кількості. З метою економії коштів, уряд скорочував замовлення на виробництво нових вагонів і локомотивів. Зокрема, майже на чверть порівняно з 1906 р. знизилася виробництво на Путилівському, Луганському, Сормовському і Невському машинобудівних заводах. Для того, щоби підтримати виробництво, промисловці налагодили виробництво парових котлів, сільськогосподарських машин тощо.

Натомість російській промисловості вдалося значно збільшити парк пасажирських вагонів на 40 %, який напередодні війни становив понад 30 тис. штук. Було збільшено вантажопідйомність вантажних вагонів до 900 пуд., але загалом парк вантажних вагонів суттєво збільшити не вдалося. Усього в країні функціонувало 16 вагонобудівних заводів, які, за оцінками тогочасних економістів, були спроможними виробляти до 63 тис. вагонів щорічно [130, с. 571]. Але уряд не квапився збільшувати державне замовлення через свою політику економії витрат, аби зберегти профіцитний бюджет.

Слід зауважити, що казенна залізниця залишалася важливим джерелом прибуткової частини російського бюджету. Чистий прибуток від державної залізниці за шість передвоєнних років сягнув колосальної суми в 1 млрд. 311 млн крб., тобто від 1909 р. скарбниця отримала від залізниці стовідсотковий прибуток. Аналогічна ситуація спостерігалася й на приватній залізниці, чистий прибуток якої напередодні війни становив 1 млрд. 827 млн. карбованців [130, с. 572]. Водночас Міністерство шляхів сполучення вимагало від уряду нових асигнувань на модернізацію рухомого складу залізниці (303 млн. крб.), будівництва нових рейок (120 млн. крб.), ремонтні роботи (104 млн. крб.) тощо. Збільшення фінансування залізниці посилювало її ефективність, а отже, незабаром, збільшило б надходження до бюджету. Проте уряд був змушений асигнувати кошти до інших міністерств і відомств. В результаті недофінансування російська залізниця, за словами міністра шляхів сполучення

О. Ф. Трепова, «не мала жодного запасу у своїй пропускній та проїзній здатності, а її перевізні засоби зовсім не задовольняли потреби у перевезеннях навіть у мирний час» [Цит. за: 130, с. 573].

Про незадовільний стан російської залізниці напередодні війни згадував і міністр закордонних справ Російської імперії С. Д. Сазонов. «Навіть Австро-Угорщина, яка була близькою вже багато років до свого державного банкрутства, стояла вище за Росію, з точки зору свого озброєння, й довела до значного розвитку мережу своєї стратегічної залізниці. З цієї останньої точки зору наша відсталість була особливо разючою. Для виправлення цієї ситуації потрібні були величезні суми, які ми могли отримати тільки за кордоном і в яких наші союзники нам не відмовляли, але, передусім, для цього нам був необхідний міцний і тривалий мир» [Цит. за: 130, с. 577].

З-поміж урядових заходів, які були спрямовані на посилення обороноздатності країни у 1910 р., були передбачені значні кошти на будівництво стратегічної залізниці, на яке лише по лінії Військового відомства асигнувалося понад 100 млн. карбованців. У планах модернізації російської залізниці свою зацікавленість виявляли французькі військові [130, с. 578].

Зрештою, на початку 1914 р. Військове міністерство підготувало конкретний план заходів, що були спрямовані на стратегічне оновлення залізниці та залізничної інфраструктури. Було очевидно, що масштабна модернізація російської залізниці виходила далеко за межі заходів щодо зміцнення обороноздатності країни. Для здійснення цього плану необхідні значні кошти, яких у державному бюджеті не виявилось. Проте французький уряд відгукнувся на прохання царського уряду і погодився гарантувати у наступних п'ять років російські кредити у французьких банках на загальну суму у 900 млн. карбованців, але за умови, що позичені кошти будуть спрямовані винятково на потреби нової залізниці [130, с. 580].

Однак заплановану міністерством шляхів сполучення програму з модернізації залізниці уряд довелося відкласти внаслідок політики економії бюджетних коштів у зв'язку із загрозою Світової війни та збільшенням

асигнування на військові видатки. Передвоєнна політика російського уряду не передбачала фінансування технічного переозброєння залізниці, що зрештою призвело до значного відставання цієї галузі у своєму розвитку у роки війни. Уряд нічого не зробив для того, щоб, зокрема, забезпечити вихід залізниці до Архангельська або Владивостока, добудувати Амурську залізницю. Модернізація залізниці обмежувалася лише заходами мобілізації, посиленням стратегічних шляхів на заході імперії. Натомість урядовці зовсім не врахували можливу зміну напрямків вантажних перевезень на випадок загальноєвропейської війни. Хоча готувалися саме до неї. Усі ці проблеми довелося вирішувати вже у роки Світової війни.

Отже, незважаючи на позитивну динаміку у розвитку російської промисловості у 1910–1914 рр., окремі її галузі, зокрема видобувна, металургійна і транспортна помітно відставали на тлі загальних темпів економічного розвитку держави. У російській промисловості помітно зросла частка іноземного капіталу, особливо у нафтовидобувній галузі. Проте стратегічно важлива галузь металургії залежала від забезпечення її паливом і сировиною. Власне проблема своєчасності забезпечення заводів і фабрик паливом і сировиною стала ключовою у функціонуванні російської залізниці, ефективність якої уже напередодні війни виявилася незадовільною.

1.2. Становище фінансової системи.

Напередодні війни фінансове становище Російської імперії загалом було задовільним. Завдяки зусиллям міністра фінансів і голови Ради міністрів В. М. Коковцева російський державний бюджет збільшився до 3,4 млрд. крб., а золотий запас країни становив 1,6 млрд. крб., що перевищувало суму золотого запасу Англії та Німеччині разом [103, с. 56]. Темпи зростання банківського капіталу у 1914 р. становили 276 % порівняно із 1909 р. (836 млн. крб. у 1914 р. проти 222 млн. крб. у 1909 р.). Загальна сума іноземних інвестицій у розбудову російської індустрії від початку ХХ ст. становила 223 млн. крб., які зосередилися на рахунках 60 акціонерних товариств [116, с. 169–170].

Упродовж 1909–1913 рр. загальна сума прибутків державного бюджету сягнула колосальної цифри – 15 млрд. крб., що становило щорічний прибуток у 3 млрд. карбованців. Показовим було те, що прибутки від іноземних кредитів становили не більше 1,5 % від загальної суми надходжень до бюджету. Російська скарбниця збагачувалася лише за рахунок внутрішніх економічних ресурсів. У довоєнні роки царський уряд позичав кошти лише у вигляді «залізничних» кредитів, тобто уряд напередодні війни загалом відмовився від політики залучення іноземних інвестицій у розвиток російської економіки [131, с. 44].

Найприбутковішими статтями надходжень до державного бюджету були податок з продажу алкоголю (4 млрд. крб. або 26,6 % від загальної суми усіх державних прибутків), прибуток від казенної залізниці (23 %), непрямі податки, акцизні та митні стягнення, (20,7 %), прямі податки (8 %), а також прибутки від діяльності державних підприємств, пошти, телеграфу тощо [131, с. 46–48].

У статті видатків царського бюджету у довоєнні роки переважали видатки на армію та флот, які у 1909–1913 рр. становили 4,6 млрд. крб. або одну третину від усіх видатків бюджету за цей період [131, с. 48], на обслуговування зовнішнього державного боргу (2 млрд. крб. або 14 % від усього бюджету), видатки на залізницю (565 млн. щорічно), на освіту (143 млн. або 3,5 % від

усього бюджету) [131, с. 41–50]. Власне така позитивна динаміка бюджетної політики уряду дозволяла Державному банку у випадку загальної мобілізації вдаватися до емісії грошей на суму до 226 млн. крб., аби забезпечити видатки скарбниці на майбутню війну [19, с. с. 39].

Сфера діяльності Міністерства фінансів Російської імперії була доволі широкою. Воно управляло майже усіма галузями економічного життя країни, керувало Державним банком, управліннями державними ощадкасами у справах дрібного кредиту, Селянським земельним банком і Державним дворянським земельним банком, Касою міського та земського господарства. Також під управлінням міністерства діяв Окремий корпус прикордонної варті.

Новопризначений навесні 1914 р. міністр фінансів П. Л. Барк намагався продовжити політику свого попередника, що була спрямована на збереження профіцитного бюджету країни, а також збільшити асигнування на оборону галузь виробництва. З цією метою він запропонував Миколі II запровадити податок на прибуток та на продаж алкоголю. Імператор не заперечував [102, с. 41]. У квітні 1914 р. П. Л. Барк у своєму виступі перед депутатами Державної думи з приводу ухвалення нового державного бюджету зазначав про його збалансованість, про необхідність запровадження нових податків, зокрема, податок з прибутку мав стати, на його думку, основою для всієї фінансової системи країни; а також про заборону на продаж горілчаних виробів, що ставило під загрозу прибуткову частину бюджету, але б дозволило мобілізувати бюджет за рахунок підвищення добробуту населення, посилити соціальний контроль щодо поширення пиятики та алкоголізму в країні. Загалом, зауважив П. Л. Барк, якщо нині його міністерство контролювало 8,5 тис. ощадних кас і 25 тис. шинків, то наступним завданням фінансового відомства повинна стати «статистика навпаки», а саме: 25 тис. ощадних кас і 8,5 тис. шинків. Небезпека розбалансованості майбутнього бюджету держави його не дуже хвилювала. П. Л. Барк визначав перспективи нової фінансової політики із неприхованим оптимізмом [1, с. 169–170].

Очевидно, що у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалися ті ж самі, що й у Західній Європі, а саме, процеси накопичення капіталів і становлення банківської системи. Хоча, як уже зазначалося вище, модернізація економічної системи Російської імперії відбувалася вкрай повільно та із деяким запізненням, за безпосередньої участі держави у цьому процесі. Самодержавний характер влади, суворий урядовий контроль щодо економічного життя обмежували приватну ініціативу та підприємництво.

Реформи 1860-х – 1870-х рр. спричинили потужний імпульс у розвитку фінансової системи країни, заклали підвалини для становлення приватної кредитно-грошової системи. Банкірські дома та кредитні установи відігравали помітну роль у фінансовій системі, у визначенні біржової кон'юнктури, контролювання грошового обігу, залізничному будівництві. Разом із європейськими банками і банкірськими домами російські торговельні і банкірські дома сприяли процесам створення системи акціонерних товариств, земельних іпотечних банків.

Після створення таких великих акціонерних комерційних банків, як Петербурзький міжнародний, Російсько-Азійський, Азовсько-Донський, роль банківського капіталу в економічній системі імперії помітно зростає. Чимало дрібних банкірських домів і контор ставали субпідрядниками або фінансовими агентами цих банків, об'єднувалися із ними, створювали синдикати. Хоча це не означало, що великі банки зовсім поглинули приватну сферу банківської справи. Вона лише видозмінилася. Так, на початку XX ст. у фінансовому та економічному житті Російської імперії значну роль відігравали приватні банки, до яких належали банкірські дома, банкірські контори і міняльні лавки. Наприкінці XIX ст., за даними Міністерства фінансів, річний обіг 24 банкірських домів сягнув суми в один мільярд карбованців, а 228 банкірських контор – у понад два мільярди карбованців [49, с. 33]. Серед нових впливових банкірських домів, які виникли напередодні Світової війни, варто зазначити такі, як «Братья Джамгаровы», «Захарий Жданов», «Кафталъ, Гандельман и К°», «Г. Лесин» та інші. Виникла чимала кількість провінційних банків. Власне нові

банки прийшли на зміну потужним фінансовим імперіям Полякових, Гінцбургів, Рафаловичей, які поступово втратили свій вплив на початку ХХ століття.

У Російській імперії існувала сувора система урядового контролю щодо грошового обігу, банками, діяльністю акціонерних товариств тощо. Короткостроковими кредитними операціями могли займатися комерційні банки і товариства взаємного кредиту тільки у той спосіб, який визначався урядом, із дотриманням суворої фінансової звітності. Банки та інші фінансові установи зобов'язувалися оприлюднювати інформацію про стан своєї фінансової діяльності, про характер фінансових операцій тощо. Однак, незважаючи на посилений контроль щодо діяльності банків і банківських установ з боку уряду, банки не були зобов'язані оприлюднювати свої баланси і біржову звітність, тобто вони могли розпоряджатися коштами, які зберігалися на їхніх рахунках на свій власний розсуд. За даними Міністерства фінансів, банківські внески могли у 15 разів перевищувати їх основні капітали. Зазвичай банкіри на гребували спекулювати коштами своїх клієнтів на біржах [49, с. 39].

На початку ХХ ст. фінансову систему Російської імперії вразила світова економічна криза, що призвела до масового банкрутства комерційних банків. Проте низка банкрутств не призвела до скорочення кількості банківських установ або загального обсягу їх фінансових операцій [49, с. 39]. Так, у 1910 р. у країні налічувалося 287 банкірських контор і 88 міняльних лавок із загальним розміром капіталів у 352 млн. карбованців [49, с. 41]. На початку 1913 р. налічувалося вже 300 банківських установ [49, с. 45].

Варто зауважити, що упродовж 1908–1913 рр. найбільші петербурзькі банки перетворилися з фінансових агентів французьких банкірів на їх партнерів. Сумарний обсяг фінансових операцій банківського сектору російської економіки із негарантованими цінними паперами збільшився з 251,3 млн. крб. у 1908 р. до 1 млрд. 619 млн. крб. у 1914 році. Отже, російські банкіри взяли на себе ініціативу з фінансування процесів модернізації вітчизняної промисловості [46, с. 432].

Відомим банкірським домом у Російській імперії напередодні війни залишався Банкірський дім Рябушинських («Братья Рябушинские»), який упродовж 1902–1914 рр. збільшив свої капітали майже у десять разів. Чистий прибуток братів Рябушинських у 1914 р. становив майже два мільйони карбованців [49, с. 160]. Банкірський дім Рябушинських, разом з іншими банкірськими конторами, виступив акціонером Харківського земельного банку, активно займався кредитними операціями як у Російській імперії, так і поза її межами. З-поміж фінансових кореспондентів братів Рябушинських за кордоном були «Дойче банк» у Берліні, Ліонський кредит у Парижі, Дирекція «Дисконтгогезельшафт» у Лондоні, Банк «Централь Анверсуаз» в Антверпені, Брюссельський міжнародний банк, Англійсько-Австрійський банк у Відні та інші. Успішною виявилася діяльність акціонерного товариства Рябушинських («Торгово-промышленное товарищество П. М. Рябушинского с сыновьями»), яке у 1914 р. отримало від уряду право оголосити про випуск 5% займу на суму у 3 млн. 750 тис. крб. із 25-річним терміном погашення [49, с. 160]. У 1912 р. брати Рябушинські заснували Московський банк, статутний капітал якого напередодні війни збільшився до 25 млн. карбованців. Головою ради банку став П. П. Рябушинський, а членами ради були відомі московські підприємці. Фактично Московський банк став головною фінансовою установою братів Рябушинських [49, с. 162].

Важливу роль в економічному житті країни грав банківський синдикат на чолі з Російсько-Азійським банком, із яким пов'язувалася діяльність Брянського рейкового заводу. Російсько-Азійський банк створено у 1910 р. внаслідок злиття підконтрольного міністерству фінансів Російсько-Китайського банку із Північним банком (філіалом французького банку «*Société Générale*» у Петербурзі), що контролювався французькими банкірами. У роки війни контроль над Російсько-Азійським банком перейшов до російських акціонерів [95, с. 28].

У 1912 р. підприємства, які фінансував Російсько-Азійський банк, виробляли майже всю польову артилерію і снаряди для російської армії. У січні

того ж року військово-промислова група Путілова («Товариство Путилівських заводів», Невський завод, «Російське товариство з виготовлення снарядів і військового спорядження», «Товариство механічних, гільзових і трубкових заводів П. В. Барановського», Російсько-Балтійські суднобудівні заводи») придбала контрольний пакет акцій «Товариства Путилівських заводів». Це був єдиний у Російській імперії приватний виробник артилерійських гармат, який посідав монопольне становище у виробництві новітніх систем озброєння та мав надвисокі прибутки. Петербурзький обліковий банк у квітні 1912 р. запропонував Військовому міністерству створити великий приватний гарматний завод – «*Русский Крупн*», але за умови державного замовлення на суму не менше 8 млн. крб. щорічно у перші роки існування заводу. У свою чергу, Російсько-Азійський банк запропонував забезпечити усі потреби країни в артилерії шляхом перебудови казенних зброярських заводів у Пермі та передачі їх в оренду банку терміном на 20 років. Однак у гонитві за військовими замовленнями перемогла військово-промислова група Міжнародного та Обліково-Кредитного банків, які створили Російське товариство артилерійських заводів у травні 1913 року. Власне це товариство отримало від уряду значне замовлення на виробництво гармат. Восени 1913 р. розпочалося будівництво найбільшого в країні зброярського заводу у Царицині. Водночас Товариство машинобудівного, чавуноливарного і кабельного заводу Г. А. Лесснера, яке фінансував Обліково-Кредитний банк, розпочало виробництво снарядів, будівництво свого другого заводу у столиці та у Пермі («Пермський гарматний завод») [95, с. 29].

Група Путілова активно брала участь у фінансових операціях із акціями Брянського рейкового заводу. На початку 1912 р. Російсько-Азійський банк разом із Російським торгово-промисловим, Петербурзьким приватним комерційним банками і банкірським домом «Кафталь, Гандельман и К^о» розподілили 5 тис. акцій Брянського заводу. Восени 1912 р. засновником аналогічного синдикату став Російський для зовнішньої торгівлі банк. У 1913 – 1914 рр. за таким самим принципом Російсько-Азійський, Міжнародний,

Торгово-Промисловий й для Зовнішньої торгівлі банки разом із деякими закордонними конторами і підприємцями викупили у «Société Générale» 72,5 тис. нових акцій на загальну суму у 31,5 млн. франків. У травні 1914 р. Російсько-Азійський банк став одним із головних акціонерів (після Міжнародного банку) Брянського заводу. Однак напередодні війни Російсько-Азійський банк уже мав найбільшу кількість (15 тис.) акцій цього заводу. Крім банкірів, вагомим акціонером заводу був директор Путилівського заводу Д. С. Хрульов, який викупив 8 тис. акцій заводу [46, с. 433–434].

Упродовж 1907–1914 рр. російський уряд намагався реформувати систему чинного законодавства про банківську діяльність. Для цього було створено Особливу міжвідомчу нараду для розгляду законопроекту про банківські установи та міняльні лавки. Внаслідок певних розбіжностей у поглядах учасників Наради стосовно характеру банківської діяльності, необхідності втручання державних органів у діяльність банків з метою контролювання їх фінансових операцій міністерство фінансів відмовилося визнавати банківські установи в якості кредитних установ, які мали затверджений урядом статут. На думку урядовців «характерними ознаками банківського підприємства, яке вирізнялося з-поміж інших кредитних установ і загальних торговельних підприємств є відсутність ухваленого урядом статуту і виробництво у вигляді промислу кредитних операцій» [49, с. 46]. Уряд також визнав недоцільним замінити чинну систему відкриття банківських установ через об'яви на дозвільну та визначив банківську справу як «приватний промисел». Натомість законопроект 1914 р. передбачав реєстрацію банкірських підприємств у Міністерстві фінансів, а також у губернатора або градоначальника, внесення застави до 30 тис. крб., обмеження кола осіб, яким дозволялося займатися банківською справою, регламентацію порядку деяких операцій тощо.

У другій половині 1914 р. законопроект мав бути ухвалений у Раді міністрів, проте це викликало протест з боку російських підприємців, промисловців і банкірів, які вважали, що цей проект був принизливим та

«безумовно неприпустимим» [49, с. 46]. Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі виступила проти того, щоби банкіри вносили задаток. На думку підприємців було достатнім, аби вони оголосили про основний капітал своїх підприємств, обов'язкове оприлюднення фінансової звітності, адже, як зазначалося у зверненні Ради з'їздів, Ротшильди або Мендельсони жодної звітності не публікують, але водночас є поважними фінансовими організаціями, що користуються світовою репутацією [49, с. 47].

Серед російських підприємців і банкірів існували розбіжності у поглядах стосовно урядового законопроекту 1914 р. про банківську діяльність. Особливо непримиренну позицію, зокрема, висловлювали представники Одеського біржового комітету. Вони заявляли, що банківська справа взагалі не може бути регламентованою і висловилися за продовження дискусії з приводу зазначеного законопроекту. Проте Світова війна перервала ці дискусії.

Отже, напередодні Світової війни банківські та кредитні установи у Російській імперії знаходилися на етапі свого становлення. Конфлікти, що виникали між банкірами та урядовцями засвідчували про бурхливий розвиток банківської справи, посилення ролі підприємництва у сфері надання кредитних послуг, зростання впливу російської буржуазії на економічну політику уряду. Однак, як слушно зауважив відомий російський історик Б. В. Ананьїч, «російська буржуазія була ще недостатньо сильною, щоби змінити чинні щодо неї заборони стосовно кредитних установ, але достатньо впливовою, аби перешкоджати посиленню урядового контролю у сфері кредиту» [49, с. 48]. Проте, саме упродовж 1908–1913 рр. російський фінансовий капітал переживав період свого визрівання. Світова війна призвела до виникнення особливих умов функціонування економіки, які у сучасній історіографії називаються «воєнно-інфляційною» кон'юнктурою, тобто діяльність приватних підприємств була ефективною винятково за допомогою банківського сектору економіки [46, с. 427]. Відповідно російські комерційні банки змогли значно збільшити свої активи завдяки контролю над індустріальними корпораціями, які мали надприбутки за рахунок виконання державних замовлень на оборону.

Акумуляовані у такий спосіб кошти інвестувалися в операції із державними зобов'язаннями, що надавалися урядом для фінансування військових замовлень, а також у цінні папери промислових підприємств. Отже, створювався своєрідний кругообіг фінансів, який циркулював у сфері військового виробництва.

1.3. Сільське господарство

Відомо, що Російська імперія залишалася аграрною країною, в якій у 1913 р. 80 % від усієї кількості її підданих належали до стану селян. Частка сільського господарства в економіці країни залишалася вельми значною. Так, валовий врожай зернових у Російській імперії збільшився з 3,7 млрд. пудів у 1899 р. до 5 млрд. у 1913 р., з яких майже 700 млн. пудів (80 % від загального експорту) країна експортувала за кордон. Розвиток сільського господарства Російської імперії залежав від зовнішніх ринків, які продемонстрували напередодні війни значний попит на російський хліб. Так, упродовж 1909–1913 рр. Російська імперія щорічно експортувала 727 млн. 400 тис. пудів хліба. Тільки Німеччина та Австро-Угорщина до війни споживали близько 250 млн. пудів російської пшениці, жита, вівса, кукурудзи та інших зернових культур [130, с. 464]. Водночас надлишок хліба для забезпечення потреб внутрішнього ринку становив у 1913 р. майже 600 млн. пудів, що, на думку А. Л. Сидорова, було достатньо для того, щоб нагодувати армію та населення власної країни [130, с. 468]. Щоправда, як зауважував сучасний російський історик В. П. Булдаков, із 64 губерній Європейської Росії, Північного Кавказу і Царства Польського лише 20 мали надлишок хліба, у той час як 34 губернії його завозили [63, с. 44]. Незважаючи на вельми стабільні, як тоді здавалося, показники у довоєнному розвитку сільського господарства, уникнути продовольчої кризи у роки війни не вдалося.

Сільське господарство Російської імперії вже на початку ХХ ст. було підпорядковано ринковим відносинам. Капіталізм змусив селян брати участь у

вільній торгівлі, вийти з стану патріархальних відносин. Упродовж економічного піднесення 1909–1913 рр. у розвитку сільського господарства спостерігалися певні успіхи, зросла товарність виробництва, збільшилися посівні площі для вирощування цукрового буряку, тютюну, бавовни, соняшнику, картоплі. Так, посівні площі під бавовну збільшилася на 111 %, під соняшник – на 61 %, під цукровий буряк – на 35,5 %, під тютюн – на 18,5 %, під картоплю – на 15, 8 % від усіх посівних площ. Водночас площа під льон і коноплі зменшилася на 11 %. Натомість площі для кормових культур зросла на 79,3 %, що засвідчувало про посилення інтенсифікації тваринництва. Посівні площі під зернові культури збільшилися у 1909–1913 рр. на 10,8 %, але нерівномірно по окремим районам імперії. Так, якщо у нечорноземній Росії посівні площі зросли на 1,4 %, то на Північному Кавказі посіви збільшилися на 47 %, у Західному Сибіру і в Північному Казахстані – на 62, 7 %, що засвідчувало про зростання товарного землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільськогосподарському виробництві [153, с. 133].

Незважаючи на значні успіхи у промисловому розвитку країни у довоєнний період, технічний рівень сільського господарства залишався занедбаним. Механізація сільської праці порівняно з провідними індустріальними країнами на початку ХХ ст. була незначною. Відношення потужностей механічних двигунів, які застосовувалися у сільському господарстві та на підприємствах що його обслуговували, до живої сили робітників (людини і тварини) було наступним: у Російській імперії – 24 %, в Англії – 152 %, у Німеччині – 189 %, у США – 420 % [153, с. 134].

Одним із головних показників технічного рівня сільського господарства є споживання ним сільськогосподарських машин і добрив. Упродовж 1909 – 1913 рр. застосування механізації в аграрному секторі виробництва значно збільшилося. Так, якщо у 1900 р. загальна вартість усіх застосованих сільськогосподарських машин становила майже 28 млн. крб., то у 1913 р. – 109 млн. крб., у тому числі імпортованих машин на 49 млн. карбованців.

Застосування сільськогосподарських машин зросло за рахунок капіталізації поміщицьких і куркульських господарств. Натомість технічний рівень середняцьких і бідняцьких господарств залишався надзвичайно низьким. Поширеними знаряддями праці селян були соха, дерев'яний плуг і борона, серп і коса. Молотилки, віялки, механічні косарки та інший сучасний сільськогосподарський інвентар застосовувався лише в успішних поміщицьких і куркульських господарствах.

Виробництво і споживання мінеральних добрив було незначним. Внутрішнє виробництво фосфатів усіх видів у 1912 р. становило 3,2 млн. пудів; імпорт сягнув 35 млн. пудів. Як для такої величезної країни, це було вочевидь недостатнім. Наприклад, у Бельгії застосування мінеральних добрив на одну десятину посіву було у 54 рази більше, ніж у Російській імперії [50, с. 67].

Головними споживачами мінеральних добрив були поміщицькі господарства польських, прибалтійських, білоруських та українських губерній Російської імперії. Попит на добрива був особливо високим після запровадження столипінської реформи. Так, споживання фосфатів у поміщицьких господарствах збільшилося з 8 млн. пуд. у 1909 р. до 20 млн. у 1913 році. Цікаво, що Російська імперія на своїй території мала значні поклади мінеральних добрив, які, щоправда, експортувалися за кордон як сировина. Високі митні тарифи не сприяли розвитку вітчизняного виробництва мінеральних добрив. Наприклад, на імпорт колчедану і сірчану кислоту (речовини для виробництва фосфатів) зберігалось високе тарифне мито, що призводило до подорожчання процесу виробництва мінеральних добрив всередині країни. Ціни на добрива в Російській імперії порівняно із цінами на хліб були надто високими, що перетворювало цю важливу галузь сільського господарства на малопривабливу сферу підприємництва. Проте у 1910–1914 рр. у Кишиневі, у Подільській губернії, в Охтенську були збудовані перші російські заводи мінеральних добрив, які виробляли до 300 тис. пудів фосфатних добрив на рік. Однак від планів щодо зведення нових підприємств,

зокрема у Пермі, довелося відмовитися через відсутність сучасних технологій виробництва [50, с. 68–69].

У сільському господарстві переважала трипільна система сівозміни, що призводила до виснаження ґрунтів і до низьких врожаїв. Ощадливі сівозміни, які забезпечували можливість відновлення ґрунтів та збільшення врожайності, застосовувалися вкрай рідко. За врожайністю зернових Російська імперія посідала останнє місце з-поміж індустріально розвинених країн. Наприклад, у 1909–1913 рр. середня врожайність у Російській імперії становила 45 пудів з десятини, тоді як у Данії – 145 пудів, у Німеччині – 152 пуда, у Франції – 90 пудів [153, с. 135].

У селянському господарстві, яке становило основу російського землеробства, врожайність була значно меншою, ніж у поміщиків. В результаті в жодній з індустріальних країн неврожай і голод не були такими частими явищами, як у царській Росії. Майже щорічно яка-небудь частина території імперії була вражена голодом, який нерідко набував характеру народного лиха. Проте й у врожайні роки бідні селяни недоїдали, хоча й змушені продавати частину свого врожаю на ринку.

Внаслідок різючої відсталості сільського господарства від інших галузей народного господарства об'єми вирощеного хліба, якщо порівняти його з населенням країни, був незначним. Зокрема, на душу населення припадало 378 – 390 кг хліба, у той час, як у Німеччині – 376 кг, тобто майже стільки, скільки в аграрній Росії. Натомість Російська імперія щорічно вивозила закордон 10,5 млн. пудів зерна, що становило половину усього товарного хліба в країні. За експортом хліба Російська імперія посідала перше місце у світі. Російський хлібний експорт становив близько третини усього світового експорту (35, 4 млн. тон) [153, с. 135].

Соціальна структура виробництва хліба визначалася наступними чинниками: з одного боку, поміщицькі і куркульські господарства, які були головними постачальниками сільгосппродуктів на ринок, а з другого –

величезна маса середняцьких і бідняцьких господарств, переважно споживачів сільгосппродукції.

До війни 72 % від усього товарного хліба було зосереджено в руках поміщиків і куркулів. Товарна продукція середняцьких і бідняцьких господарств, які переважали на селі, становила лише 28,4 % від усього товарного зерна [153, с. 136]. Сільське господарство Російської імперії вставало на шлях буржуазного розвитку соціально-економічних відносин, болісно переживало процеси майнового та соціального розшарування селянства. Аграрна реформа П. А. Столипіна лише прискорила та поглибила ці процеси.

Отже, до початку війни сільське господарство розвивалося по двом напрямкам – пруському (поміщицькому) та американському (фермерському). Нова аграрна політика, що була запроваджена прем'єр-міністром П. А. Столипіним 9 листопада 1906 р., передбачала ліквідацію селянської общини, переселення селян внутрішніх губерній на нові землі та запровадження хуторів та відрубів через Селянський земельний банк.

Водночас Селянський земельний банк ставав фінансовим агентом держаної скарбниці у процесі купівлі-продажу поміщицької землі селянами. Банк надавав кредити не лише общинам, а насамперед селянам-власникам, яким дозволялося застава земельного наділу і пільгова оренда банківської землі (Банк отримав право викупати у поміщиків землі у свою власність) для підприємницької діяльності, аби сплачувати кредит. Також було зменшено відсоток за користування кредитом, а землі з банківського фонду продавалися охочим селянам по ціні, яка була на 15 % меншою від ринкової. Різницю компенсувала держава на загальну суму у 1,5 млрд. карбованців [105, с. 7].

Станом на 1 січня 1914 р. в Європейській Росії 2 млн. 599 тис. селян виявили бажання стати землевласниками. Однак далеко не всі з них захотіли вийти з общини [50, с. 71]. Зокрема, якщо у 1910 р. кількість тих із селян, хто хотів вийти з общини становило майже 60 %, то у 1913 р. – 22 % від усіх селян, які прагнули стати землевласниками. Високі ціни на землю та жорсткі умови сплати усіх платежів за кредитними операціями не дозволили більшості

хуторян і відрубників закріпитися на землі. За даними Селянського банку, до початку війни залишилися непроданими 2,8 млн. дес. землі з 6,4 млн. дес. загального земельного фонду банку [50, с. 72].

Аграрна реформа передбачала вирішення проблеми малоземельності у спосіб переселення селян на нові землі за допомогою державної скарбниці. У 1906–1910 рр. нараховувалося 2 млн. 396 тис. таких переселенців або по 600 тис. на рік. Однак переселення не було належним чином організовано. Не вистачало коштів, адже переселялися загалом незаможні верстви селянства. Хоча за законом кожний переселенець мав отримати безкоштовно по 15 дес. землі і 3 дес. лісового масиву. Проте близько половини усіх переселенців не змогли влаштуватися на новому місці та мігрували у пошуках нових заробітків у сибірських губерніях. Загалом на переселенську кампанію 1906–1915 рр. уряд витратив близько 225 млн. карбованців [105, с. 7].

Характерною особливістю довоєнного розвитку сільського господарства було поширення кооперативного руху. Кооперація відображала процеси капіталізації аграрних відносин, становлення куркульства на селі. Після 1908 р. активно розвивалися кредитні кооперативи.

Отже, напередодні війни російське село являло неоднорідну масу сільського населення. Майже 2 млн. домогосподарств були заможними, тобто мали кілька коней і найманих робітників. Проте переважна кількість селянських господарств (8,5 млн.) залишалися нерентабельними. Відповідно селяни у таких господарствах були змушені займатися неземлеробськими видами діяльності [50, с. 75–76].

Напередодні війни серед селян нараховувалося 65 % бідняків, 20 % середняків і 15 % куркулів. Близько третини усіх селянських господарств не мали коней, значна їх кількість не мала корів. У 15 % селянських господарств зовсім не було землі для обробітку. Низький рівень розвитку сільського господарства викликав відносне аграрне перенаселення села. У містах зростала кількість наймитів, які були змушені шукати роботу на заводах і фабриках. Культурний рівень розвитку російського селянства був вкрай низьким. Так,

письменних чоловіків було 31,7 %, жінок – 8,6 % від усієї кількості селян [153, с. 137].

Столипінська реформа посилила землеволодіння незначної верстви куркульства, яке викупало землі через Селянський банк і безпосередньо у селян. Від 1908 р., коли розпочався масовий продаж надільної землі, і до 1915 р. включно 1,2 млн. господарств продали свою землю у кількості майже 4 млн. десятин [50, с. 39]. В результаті реформи була здійснена спроба ліквідувати пережиток кріпацької системи сільського господарства – пересмугу. Було проведено розмежування земель, в результаті якого близько 27 % від усіх землеробських господарств отримали новий землеустрій [50, с. 42].

За даними 32 губерній Європейської Росії, 45,4 % від усієї поміщицької землі перебувало в оренді у селян [50, с. 44]. Поміщики отримували грошову ренту, яка до війни значно зросла. Отже, як зазначав А. М. Анфімов, отримання ренти від землі мало для землевласника більше зиску, ніж організація на цій землі господарства» [50, с. 50]. За оренду землі селяни були змушені віддавати поміщикам майже 30 % від врожаю. До початку війни в деяких районах імперії (Південний степовий, Південно чорноземний і Північно чорноземний райони) орендна плата сягала майже половину усього врожаю селян [50, с. 53]. Натуральний характер земельної оренди підкреслювало той факт, що становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві Російської імперії відбувалося вкрай повільно із збереженням напівфеодальних методів господарювання.

Власне на це звернув увагу російського уряду у 1910 р. один із організаторів запровадження столипінської реформи, очільник Головного управління землевпорядкування і землеробства О. В. Кривошеїн, котрий, зокрема, зазначав, що у випадку, якщо сільськогосподарські робітники не залучатимуться до праці, то криза у розвитку сільського господарства буде неминучою [108, с. 422].

На Першому сільськогосподарському з'їзді, що відбувся восени 1913 р. у Києві були підведені загальні підсумки щодо реалізації аграрної реформи.

Делегати з'їзду наголосили на тому, що реформа не мала відчутних результатів, адже для селян вона залишалася непомітною, що мовляв, варто шукати альтернативні варіанти розв'язання аграрного питання. Одним із таких варіантів делегати з'їзду пропонували запровадити землеробські артілі, тобто виступали за колективізацію сільського господарства. Проте це суперечило ідеям П. А. Столипіна, котрий, як відомо, був прихильником фермерського шляху розвитку сільського господарства. Однак для того, щоби перетворити російське сільське господарство на конкурентоспроможну галузь виробництва, необхідно здешевити російське зерно (світові ціни на хліб поступово знижувалися). Відповідно треба було модернізувати сільськогосподарське виробництво (механізувати працю селян, ліквідувати пересмугу тощо). На ці заходи були потрібні чималі кошти.

Цукрова промисловість Російської імперії наприкінці XIX ст. була тією особливою галуззю сільського господарства, що регулювалася державою за допомогою «цукрового нормування». Щороку російським урядом встановлювалася певна межа у виробництві цукру для внутрішнього споживання і максимальні ціни на солодку продукцію всередині країни. Штучно завищена ціна на цукор для населення забезпечувала державній скарбниці величезний дохід у вигляді непрямого податку у вигляді акцизу, щорічний розмір якого становив близько 130 млн. карбованців. Водночас російські підприємці отримали можливість збільшити власні прибутки та модернізувати галузь.

Цукроваріння в Російській імперії була традиційним привілеєм дворянства. Проте після лібералізації економічного життя у другій половині XIX ст. цукрова промисловість потрапила в залежність від кредитного капіталу провідних російських банків. Наприклад, у 1912 р. «Русский для внешней торговли банк» придбав у власність найбільші в країні Олександрівське та Корюківське товариства з виробництва цукру, які об'єднали у своєму складі 7 рафінадних і піскових заводів, що належали відомому «цукровому королю» Л. Бродському. Щорічно «солодка імперія Бродського» виробляла до 20 млн.

пудів цукру. Усього у Російській імперії напередодні війни функціонували 293 цукрових заводи, які виробили в останній передвоєний рік майже 105 млн. пудів цукру. Важливим центром для розвитку усієї галузі цукроваріння була Вінниця, де на початку ХХ ст., за участі німецьких підприємців і фахівців у галузі буряківництва, було збудовано єдиний в імперії завод-розплідник з вирощування високоякісних цукрових буряків. Щорічно Вінницький завод-розплідник постачав на поля імперії близько пів мільйона пудів очищеного насіння [130, с. 474–477].

Отже, незважаючи на певні проблеми у розвитку сільського господарства у довоєнні роки, помітну інертність у процесах перетворення галузі, якщо порівняти їх із аналогічними процесами у промисловості і банківській сферах, більшість сучасних дослідників позитивно оцінюють результати аграрної реформи П. А. Столипіна, яка зачіпала фундаментальні засади господарської діяльності російського села. Напередодні війни, а також після її початку, були здійсненні перші кроки на шляху до модернізації російського села, започатковано становлення сучасного класу селян-фермерів, яких умовно можна було поділити на хуторян, відрубників і подвірників, з одного боку, і селян, які прагнули залишитися в общині, виявили бажання господарювати на засадах артільного домогосподарства, з другого. Аграрна реформа прискорила формування єдиного селянського поземельного ринку, до складу якого належало 40 % земель общинного фонду і 20 % поміщицьких володінь. Важливу роль в історії сільського господарства відіграли столипінські переселення, які по суті завершили процеси економічного опанування Сибіру. Водночас було очевидно, що столипінська модернізація російського села, внаслідок надто стислих історичних термінів її запровадження, не набула своєї завершеності. Еволюційний шлях розвитку сільського господарства перервала Світова війна. З іншого боку, гальмування аграрних перетворень через політичні розбіжності консерваторів і лібералів в урядових колах, відсутність належного фінансування реформ, зрештою, нерозуміння стратегії реформ з боку самодержавства також негативно позначилося на їх результаті.

Таким чином, економічна підготовленість Російської імперії до Першої світової війни визначалася суперечливим відношенням високих кількісних і низьких якісних показників. З одного боку, спостерігалось стійке зростання промислового розвитку та індустріалізації. Кошти вкладалися у технічне і технологічне переозброєння підприємств. На тлі ринкового попиту на паливо та сировину поживалися видобувна і транспортна галузі економіки. Темпи промислового розвитку Російської імперії до 1914 р. були найбільшими в Європі. Напередодні війни фінансова система країни стабілізувалася, а російському уряду вдалося зберегти бездефіцитний державний бюджет, відмовитися від іноземних кредитів, прискорити соціально-економічний розвиток країни за рахунок внутрішніх резервів. Яскравими прикладами економічної модернізації стали Брянський рейковий завод, Товариство Путилівських заводів. З іншого боку, спостерігалось якісне відставання російської економіки від західноєвропейських стандартів індустріального суспільства. Особливо разючим таке відставання було у сільському господарстві. Аграрна реформа П. А. Столипіна мала на меті модернізувати російське село. Однак консервативні тенденції у розвитку сільського господарства, загроза війни не дозволили російським реформаторам успішно завершити перетворення в аграрному секторі економіки. Російська імперія залишалася напівфеодальною і глибоко аграрною країною. Незважаючи на те, що поклади російської нафти були одними їх найбільших у світі, розвиток нафтовидобувної промисловості значно поступався іншим галузям промисловості. Зрештою, застарілі технології виробництва, економічна залежність від закордонних постачальників сировини і дефіцитних товарів призводила до кризи у транспортній і видобувній галузях народного господарства, що негативно позначилося на виробництві важкої промисловості, яка мала забезпечувати армію та флот. Загалом, за рівнем свого фінансово-промислового потенціалу, Російська імперія була готовою до війни, але незавершеність перетворень у багатьох галузях економіки країни робило цю війну безглуздою для суспільства і небезпечною для самодержавства.

Розділ 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1. Промисловий розвиток Російської імперії у роки війни.

Перша світова війна завдала відчутного удару по функціонуванню світових економічних зв'язків, розірвала численні шляхи міжнародного обміну, фінансування, постачання сировини і продовольства. Світове господарство, що перетворилося на початку ХХ ст. на єдиний господарський механізм, являло собою мереживо ізольованих регіонів. Розрив традиційних зовнішніх економічних відносин визначив складні проблеми перед економікою воюючих держав. Дезорганізація світових господарських зв'язків призвела до економічної самоізоляції, виснаження економіки капіталістичних країн, а отже, до розладу у тих сферах господарства, які утворилися на ґрунті міжнародного поділу праці та широкого обміну зі світовим ринком. Розірвання світових господарських зв'язків став одним із найважливіших чинників руйнівного впливу війни на капіталістичне господарство. Процес виробництва під час війни складався насамперед під впливом гігантського військового попиту. Близько 70 % продукції європейських країн, що брали участь у війні, витрачалося на задоволення військових потреб [94, с. 96].

Не стала винятком у цих процесах й Російська імперія, економічний потенціал якої, про що зазначалося у першому розділі, напередодні війни був далеко не вичерпаним і мав непогані перспективи для свого розвитку. За рік до початку війни цінні папери російської залізниці, земельних банків, металургійних і нафтовидобувних підприємств, деякі папери державних позик (4 % рента) подорожчали, за винятком акцій деяких комерційних банків, які дещо знизилися у ціні. Промислова кон'юнктура виявилася доволі привабливою для інвесторів, які заснували в Російській імперії нові компанії з основним капіталом у 545 млн. карбованців [130, с. 333].

Однак із наближенням загрози війни фінансова активність російських промисловців дещо знизилася, а на фондових ринках спостерігалися ознаки фінансової кризи. Становище у Російській імперії було подібним до ситуації в інших країнах, які взяли участь у війні. Так, у Великій Британії у 1914 р. відбулося скорочення державних замовлень у машинобудівній та суднобудівній галузях. У США, Німеччині та Франції також спостерігалися ознаки економічної кризи [130, с. 335].

Очевидно, що війна, з її колосальними потребами на зброю і техніку створювала привабливі перспективи для розвитку промислової сфери, створення нових технологій виробництва і методів управління, сприяла пожвавленню фінансової активності банків, торговельних кампаній тощо. Проте, з іншого боку, війна стала чинником, який зламав структуру промислового виробництва, створив диспропорції у розвитку окремих галузей промислові, особливо тієї, що задовольняла економічні потреби війни, які щороку зростали, поглинаючи величезні фінансові ресурси країни.

Після початку війни усі російські підприємства, за винятком невеликої групи казенних заводів, відреагували на війну скороченням виробництва. Воно було викликане різними причинами – окупацією промислових районів, військовою мобілізацією робітників, проблемами із транспортуванням продукції, нестачею імпортової сировини, припиненням експорту товарів і, взагалі, розривом традиційних економічних зв'язків. Певні причини, що стимулювали скорочення виробництва виявилися тимчасовими, які вдалося подолати у наступні роки. Однак паливна і транспортна кризи, брак робітників на підприємствах виявилися вельми гострими економічними проблемами з точки зору їх політичного розв'язання.

Після кількох перших місяців війни майже усі країни-учасниці вичерпали свій мобілізаційний ресурс економіки для забезпечення армії військовою технікою і зброєю. Навіть Німеччина наприкінці 1914 р. відчувала гострий брак набоїв. Царський уряд у своїх планах мобілізації економіки виходив із досвіду російсько-японської війни. Однак видатки на підтримання боєздатності

російської армії, забезпечення її потреб у набоях і зброї виявилися несумісними із попередніми військовими компаніями, в яких брала участь Російська імперія. Як пригадував М. В. Родзянко, який восени 1914 р. відвідав російські частини на Західному фронті, наступ російської армії довелося призупинити через банальну нестачу чобіт для солдат. Завдяки бурхливій діяльності М. В. Родзянко, котрий мобілізував земські організації для термінового виробництва чобіт, проблему вдалося вирішити [27, с. 19].

Російський уряд був змушений миттєво реагувати на нову економічну кон'юнктуру, що постала після початку війни, забезпечити перебудову народного господарства імперії на військовий лад, мобілізувати економічне життя в країні, що брала участь у війні. Наприклад, попит на гвинтівки у перші місяці війни становив 5 млн. штук. Водночас фактичне їх виробництво на російських заводах було не більше, ніж 525 тис. штук на рік. Дефіцит у гвинтівках довелося ліквідувати за рахунок союзниць Російської імперії. Аналогічна ситуація стосувалася й кулеметів [97, с. 50–51].

Виробничі потужності заводів на яких вироблялися набої становила на початку війни 300 млн. патронів на рік, у той час, як середньорічна потреба в них оцінювалася на рівні 2 – 3 мільярдів. Незважаючи на те, що у 1916 р. російська промисловість збільшила виробництво патронів до 1 млн. 150 тис. патронів на рік, дефіцит у набоях довелося знову ліквідувати за рахунок зовнішніх позик. Уряд був змушений витратити майже пів мільйона золотих карбованців на придбання англійських та американських патронів [97, с. 53].

Вже на самому початку війни російський уряд спробував налаштувати промислове виробництво на військовий лад. Так, 29 липня 1914 р. Головне артилерійське управління (ГАУ) звернулося до Ради міністрів із «Проектом правил про оголошення на казенних заводах, що виготовляють предмети необхідні для оборони держави, особливого стану», підтриманий військовим міністром В. О. Сухомлиновим [130, с. 46]. Проте уряд двічі відхилив цей проект як такий, що не відповідав потребам часу. Навіть клопотання великого князя Сергія Михайловича на користь цього проекту не змогла змінити

принципової позиції урядовців, які навесні 1915 р. зазначали, що під поняттям «мілітаризації промисловості» у Російській імперії варто розуміти «максимальне комплектування усього контингенту службовців колишніми військовими», тобто мілітаризація стосуватиметься не всіх робітників і службовці промислових підприємств, які підлягали обов'язковій мобілізації до армії. Зрештою, після тривалих дискусій, 12 червня 1915 р. Рада міністрів ухвалила рішення новопризначеного військового міністра, генерала О. А. Поліванова про звільнення від військової мобілізації робітників і службовців підприємств, які виробляли зброю і військову техніку [130, с. 53].

Навесні стратегічні плани російського командування були спрямовані на виконання двох завдань: наступ через Карпати та Угорщину і наступ з лівого берега Вісли на Берлін. Головнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал М. І. Іванов сподівався на те, що успішний наступ через Карпати справить суттєвий вплив на перебіг подій на усьому театрі війни [130, с. 55]. Карпатська операція відповідала не лише стратегії російської армії, але проводилася з метою допомогти союзникам. Проте вона була погано підготовлена з точки зору її військово-технічного забезпечення. Арміям М. І. Іванова бракувало артилерії та снарядів. Урядовці вимагали від підприємців поквалитися із виробництвом вкрай необхідних для армії снарядів, кулеметів, гвинтівок, патронів тощо. Вже 11 серпня 1915 р. кількість приватних артилерійських заводів, що виробляли зброю та військову техніку збільшилося порівняно із довоєнним періодом вдвічі і становила 385 заводів [97, с. 61].

Швидкими темпами мілітаризація промисловості вирізнялася на казенних заводах, які мали ще до війни відповідні досвід і виробничі потужності. Зокрема, якщо Тульський зброярський завод, який у 1914 р. виробляв усього 700 кулеметів на рік, то у 1916 р. їх виробництво збільшилося майже вдвічі, а виробництво гвинтівок – від 46 тис. до 650 тис. штук відповідно. Схожа ситуація спостерігалася й на Сестрорецькому зброярському заводі, де у вересні 1914 р. взагалі не виробляли гвинтівки, але вже через рік їх кількість було доведено до 7 470 штук. Щоправда, Іжевський зброярський завод не зміг навіть

після початку війни збільшити об'єми своєї продукції, що пов'язувалося із затримкою встановлення там імпортованих верстатів [97, с. 61].

Приватний сектор російської промисловості також активно розпочав у 1915 р. процеси мілітаризації свого виробництва, маючи для цього значні фінансові, технологічні й технічні можливості. Особливо це стосувалося таких великих підприємств, як-от: Коломенський і Сормовський заводи, заводи Густава Ліста, Донецьке і Краматорське металургійні товариства, Товариство заводів Мальцева, Південноросійське Дніпровське товариство, Товариство Кольчугина, заводи Рябушинського, Морозових, Второва, компанія Зінгера, Товариство «Динамо» та заводи Путілова. Зокрема, завдяки фінансовій підтримці Російсько-Азійського банку останні змогли у максимально стислий термін перебудуватися на виробництво військової продукції. На повну потужність запрацювали заводи і фабрики, що мали військові замовлення. Наприклад, у Саратовській губернії на оборону країни працювали 231 підприємство [78, с. 56].

Російські промисловці добровільно зголосилися «мобілізувати» свої підприємства для потреб армії та флоту. Вони швидко перебудували своє виробництво навіть всупереч своєму традиційному профілю. Наприклад, Коломенський завод, на якому виготовлялися дизельні двигуни для підводних човнів, припинив їх виробництво та налагодив на початку 1916 р. виробництво снарядів. Артилерійські снаряди також вироблялися на Сормовському заводі – флагмані російської залізничної промисловості. Невський суднобудівний завод перебудував свої виробничі потужності на виробництво шрапнелей [97, с. 62]. Майже усі підприємства (64 заводи) Нижнього Новгорода у 1916 р. перебудували свої виробничі потужності на потреби фронту [78, с. 56].

Німецька фірма «*Siemens-Schuckertwerke*», яка після початку війни продовжила свою діяльність у Російській імперії як російське акціонерне товариство натомість не виконала жодного контракту з виробництва електротехнічної продукції, адже перепрофілювала свої заводи для

виробництва снарядів. Мілітаризація виробництва також охопила деякі галузі машинобудування, легкої та харчової промисловості [97, с. 63].

Головним джерелом для розвитку промисловості в умовах війни були вигідні військові контракти. Так, за роки війни промисловці Нижнього Новгороду через місцевий біржовий воєнно-промисловий комітет отримали військових замовлень на загальну суму у понад 10 млн. крб., але це було не єдиним джерелом отримання військових замовлень. Підприємці зазвичай укладали контракти й у Центральному військово-промисловому комітеті, і навіть безпосередньо у різноманітних військових відомствах без посередництва розподільчих організацій. Унаочнити розміри військових замовлень можна на прикладі Сормовського заводу, який наприкінці 1915 р. отримав замовлень на суму у 56 млн. крб., у тому числі військових, на 40 млн. карбованців [78, с. 55]. Прибутки Брянського заводу у 1914–1916 рр. порівняно із довоєнним періодом збільшилися у 2,5 рази і становили майже 36 млн. карбованців. З метою збільшення обсягу військових замовлень, керівництво заводу запропонувало уряду виготовити 1,5 тис. 76-мм гармат по ціні у 12,5 тис. крб. за кожну. Однак брянським промисловцям уряд відмовив, адже ціна виявилася відверто спекулятивною [95, с. 25].

Взагалі, низька якість виробленої продукції та несвоєчасність виконання російською промисловістю військових замовлень, змусило російський уряд звертатися за допомогою до союзників. Йшлося передусім про постачання до російської імперії вибухівки, колючого дроту, двигунів, екстракторів, автомобілів тощо. Оскільки в Російській імперії не було власної автомобільної і тракторної промисловості, то царському уряду довелося витратити на закупівлю відповідної імпортової техніки близько 450 млн. золотих карбованців. Зокрема, у США були придбані броньовані, вантажні та пасажирські автомобілі, трактори, санітарні омнібуси, броньована техніка, автоцистерни, мотоцикли тощо. Лише на придбання імпортних тягачів і броньовиків для російської армії було витрачено з бюджету 152 млн. карбованців [97, с. 67].

З метою налагодження вітчизняного виробництва військової техніки ГАУ у 1916 р. запропонував російському уряду збудувати 37 казенних заводів на загальну суму у 607 млн. карбованців [97, с. 69]. Однак пропозицію військового відомства урядовці не підтримали. Перевага надавалася імпортній продукції [97, с. 70–71].

Водночас російський уряд поглибив процеси мілітаризації промисловості. На потреби ГАУ та військового відомства перепрофілювали Путилівський завод, колишні німецькі заводи, підприємства металургійного концерну «Ессен – Рур», машинобудівний завод братів Кляйн у Ризі, заводи високоточної оптики Герца та Цейса, лісопильні фірми «Кон» тощо [22, с. 161]. Загалом станом на 15 вересня 1916 р. майже 800 приватних підприємств у Російській імперії працювали на потреби фронту. Виробничий процес на цих підприємствах контролювався особливими державними інспекторами, які регулювали ціни на сировину та паливо [97, с. 73].

Отже, після початку війни російська промисловість зазнала певних структурних змін, які пов'язувалися, передусім, із прибутковою кон'юнктурою військового виробництва, модернізацію підприємств, що орієнтувалися на потреби армії та флоту. Упродовж 1914–1917 рр. припинили своє виробництво 1 768 заводів і фабрик, яким не вдалося оновити технічні і технологічні ресурси. Натомість виникли 942 нових підприємства, які працювали на оборону країни [97, с. 103]. Частка останніх у загальному промисловому виробництві становила майже 55 % від усієї продукції, виробленої у 1916 році. Темпи військового виробництва в Російській імперії за роки війни зросли майже у шість разів і становили у 1917 р. 28,4 % від усієї кількості промислової продукції [97, с. 108].

Війна висувала колосальні вимоги й до хімічної промисловості, яка водночас мала задовольняти зростаючі потреби мирного населення. Проте було очевидно, що російська хімічна промисловість не змогла задовольнити у повному обсязі навіть армію, потреби якої, наприклад, у поросі у 1916–1917 рр. у 5 разів перевищували можливості російських порохових заводів. Також

військовим бракувало вибухівки. Три російських заводи, що виробляли 550 тис. пудів вибухівки на рік, у 1915 р. не змогли задовольнити потреби армії у вибухівці, які зросли у 20 разів. Навіть зведення нових заводів не вирішили цю проблему. У 1916 р. потреби армії у вибухівці становили 11, 3 млн. пудів на рік [97, с. 127].

Відомо, що для промислового виробництва вибухівки потрібна відповідна кількість певної сировини (сірчана та азотна кислоти, толуол, бензол, піроксилін). Доводилося закупувати ці продукти у США, налагоджувати їх виробництво на приватних і казенних заводах всередині Російської імперії. ГАУ було змушене сприяти приватним підприємствам, аби ті змогли своєчасно отримувати американський піроксилін, організувати виробничий процес на новозбудованих хімічних заводах, контролювати постачання певної кількості обладнання, відряджати своїх фахівців тощо. Особливо гострою проблема виробництва вибухівки постала після втрати Російською імперією заводів з виробництва сірчаної кислоти у польських і прибалтійських губерніях. Оскільки технологія виробництва вибухівки на російських підприємствах була імпортною, передусім, німецькою, то після початку війни це також ускладнювало процеси вітчизняного виробництва вибухівки та її складових [22, с. 154–157].

Наприкінці липня 1915 р. Особлива нарада на своєму черговому засіданні детально розглянула проблему виробництва вибухівки. Із відповідною доповіддю на засіданні виступив відомий російський хімік В. М. Іпатьєв, який зазначив про те, що потреба у вибухівки сягнула 165 тис. пудів щомісяця, у той час, як внутрішнє її виробництво у вересні 1915 р. очікувалося на рівні 60 тис. пудів. Ще 65 тис. пудів планувалося закупити за кордоном. На думку В. М. Іпатьєва, досягти значних результатів із виготовлення вибухівки було складно, адже в Російській імперії не було необхідної для її виробництва сировини (сірчаної кислоти) [22, с. 154].

Незабаром було створено особливу комісію з питань хімічного виробництва на чолі з В. М. Іпатьєвим, яка фактично започаткувала

становлення нової галузі хімічної промисловості Російської імперії – виробництво сірчаної кислоти. 3 липня 1915 р. В. М. Іпатьєв у доповіді військовому міністру визначив пріоритети діяльності новоствореної комісії. Зокрема, було заплановано збудувати 14 нових хімічних заводів із річним виробництвом сірчаної кислоти у 8 млн. пудів. Уряд зобов'язувався інвестувати у розвиток нової галузі 24 млн. крб. і встановити тверді ціни на придбання її продукції [22, с. 155]. Загалом у виробництві сірчаної кислоти було задіяно 39 заводів, передусім, на Уралі, де були відкриті поклади сірчаного колчедану, що дозволило у 1916 р. збільшити виробництво сірчаної кислоти, порівняно із довоєнним рівнем, у 2,5 рази. Іншу сировину (селітру, свинець) для її виробництва царський уряд придбавав в Англії та Чилі [97, с. 130–131]. Водночас у Маріуполі і Донецькому вугільному басейні було налагоджено видобування аміачної селітри і бензолу. Оскільки сполуки бензолу мали, крім військового, важливе народногосподарське значення, то його виробництво сприяло процесам розвитку різноманітних галузей хімічної промисловості Російської імперії [97, с. 133–141].

Прибутковою галуззю російської промисловості у роки війни залишалося текстильне виробництво. Оскільки обсяг виробництва тканин здебільшого залежав від наявності сировинних ресурсів, бавовняна галузь була змушена пристосовуватися до ринкової кон'юнктури цін на бавовну. Так, напередодні війни, на тлі зростаючого попиту на свою продукцію, бавовняні підприємства зменшили своє виробництво з метою економії залишків сировини і барвників, які постачалися з Німеччини [97, с. 143]. Незважаючи на значні запаси бавовни на початку війни (близько 6 млн. пудів у 1915 р.), у 1916 р., у зв'язку із втратою Російською імперією єгипетських ринків, брак імпортової сировини ставав дедалі відчутним, а підприємства, що залежали від іноземної бавовни були змушені скорочувати своє виробництво.

Російські підприємці спробували компенсувати дефіцит вітчизняної бавовни у США, де на початку 1915 р. було придбано понад 3 млн. пудів бавовни, яка, щоправда, затрималася на кілька місяців у порті Владивостоку за

відсутності необхідної кількості вагонів для її транспортування [97, с. 145]. Бавовняна галузь була змушена орієнтуватися на традиційні сировини ресурси у Середній Азії та Закавказзі.

У 1916 р. царський уряд намагався врегулювати ситуацію із постачанням бавовни та реалізацією продукції легкої промисловості. Зокрема, на початку року міністерством торгівлі і промисловості були встановлені тверді ціни на бавовну та вироби з неї. Були дозволені примусові реквізиції бавовни на потреби армії. 2 квітня 1916 р. відповідні комітети міністерства торгівлі і промисловості отримали виняткове право регулювати ціни на деякі види бавовняних тканин і пряжі [97, с. 147]. Близько 80 % від усієї продукції, що вироблялася текстильною промисловістю Російської імперії у 1916 р. була спрямована на задоволення потреб армії та флоту [97, с. 149–150]. Війна змінила ринкову кон'юнктуру у виробництві тканин. Внаслідок зменшення об'єму імпорту готових виробів з бавовни до Російської імперії, передусім, з Китаю та Фінляндії, вітчизняна текстильна промисловість отримала додаткові стимули у своєму розвитку.

Водночас у результаті неврожаю бавовни в США, Індії та Єгипті його світове виробництво після початку війни скоротилося майже на 40 % від довоєнного рівня. Відповідно у наступні роки це призвело до «бавовняного голоду», а отже, до збільшення споживання бавовни як мінімум на 40 % від довоєнного рівня. Тобто падіння світового виробництва бавовни і водночас збільшення його споживання призвели до різкої диспропорції між попитом і пропозицією, що мала як негативні, так і позитивні наслідки для розвитку легкої промисловості у роки війни. Наприклад, на ринках у США, Великій Британії, Франції, Японії, Китаї спостерігався значний попит на бавовняні вироби. Це стимулювало експортну активність російських підприємців, які у 1916 р. вивезли пів мільйона пудів готової продукції з бавовни [97, с. 151].

Отже, можна погодитися з думкою О. Л. Сидорова, котрий вважав, що головною причиною нестачі бавовни у перший рік війни було не лише скорочення обсягу імпортованої бавовни, але, передусім, спекулятивні ціни на

бавовну. 38 московських фірм, які торгували бавовною у 1914–1915 рр., вдвічі згвинтили ціни на російському ринку, тоді як на світовому ціни вже знизилися. Проте, як уже зазначалося, це не призвело до глибокої кризи у розвитку легкої промисловості. Фабрикам бракувало не бавовни, а палива, робітників і барвників, ціна на які систематично зростала. Державне регулювання цін на бавовну не впливало на роздрібну ціну на готову продукцію. Підприємці погоджувалися на переплату, аби тільки отримати потрібну сировину [130, с. 389]. Зрештою, завдяки рекордному врожаю вітчизняної бавовни у 1915 р. (22 млн. пудів), дефіцит у цьому виді сировини у наступні роки вдалося подолати повністю [130, с. 382]. Зокрема, на початку 1916 р. кількість усієї бавовни в країні дорівнювала 16 млн. пудів, що дозволяло підтримувати тривале виробництво на 17 великих підприємствах легкої промисловості Російської імперії [130, с. 388–389].

Гіршою була ситуація з вовною, яка постачалася з Лодзі та Білостоку. Після втрати цих промислових районів, російські текстильні фабрики були змушені скоротити виробництво. На вовну були встановлені тверді ціни, а вся продукція відповідних фабрик спрямовувалася на задоволення потреб армії. Дефіцит виробництва уряд компенсував імпортованими тканинами з вовни, кількість яких за роки війни зросла майже втричі порівняно із довоєнними роками [130, с. 383].

Незважаючи на втрату польських металургійних заводів, які виплавляли не більше 11 % від усього російського металу [97, с. 167], у Російській імперії у роки війни залишалися 223 металургійних заводи, з яких лише 145 були діючими. Металургійна галузь опинилася в кризовому стані, що пов'язувалося передусім із занепадом продуктивності праці, проблемами із транспортуванням, нестачею руди, вугілля та коксу.

У першій половині 1915 р. кількість робітників на металургійних підприємствах зменшилася внаслідок запровадження загальної мобілізації [130, с. 374]. Проте змінився не лише кількісний, але і якісний склад працівників. Замість робітників до верстатів і доменних печей ставали робітниці і підлітки.

Близько 20 тис. військовополонених працювали на південноросійських металургійних заводах [97, с. 169]. Загалом, у галузі металургії працювало менше половини від тієї кількості робітників, що були зайняті у цьому виробництві до війни [97, с. 170].

Промисловий розвиток країни, особливо його металургійна галузь, залежав від багатьох факторів, серед яких проблема забезпеченості паливом була найбільш гострою. Зокрема, після початку війни значний попит на кам'яне вугілля відчувався у всіх сферах народного господарства. Споживання вугілля лише залізницею у порівнянні з 1913 р. збільшилося на 200 млн. пудів [97, с. 208]. Водночас у вуглевидобувній галузі промисловості спостерігалось помітне скорочення обсягів видобутку, що пов'язувалося, як уже зазначалося у першому розділі, із втратою після початку війни Домбровського вугільного басейну, частка якого становила 20 % від загального видобутку російського вугілля. З іншого боку, ускладнилися процеси транспортування донецького вугілля. У свою чергу, це призвело до збільшення обсягів вуглевидобування у Підмосковному басейні, у Сибіру, на Далекому Сході та у Середній Азії. Проте частка вугілля видобутого у цих регіонах була мінімальною, а отже, не задовольняла попит на цей вид палива, який зростав щомісяця. Наприклад, одні тільки підприємства Прибалтики і Петрограду споживали до 450 млн. пудів, передусім, імпортного (англійського) вугілля на рік. Після початку війни постачання вугілля з Англії до Росії також ставало проблематичним.

У 1915 р. ознаки паливної кризи у промисловому розвитку ставали відчутними у тих її галузях, які працювали для фронту. Зокрема, про катастрофічну ситуацію із паливом стосовно усього промислового і комунального господарства Петрограда йшлося у листі голови заводської наради Петроградської району до помічника військового міністра у листопаді 1915 р., в якому зазначалося, що майже сто заводів столиці опинилися у скрутному становищі та не здатні виконати жодного військового замовлення. Наприкінці 1915 р. майже зупинили своє виробництво такі гіганти російської

промисловості як «Русское электрическое общество Вестингауз», «Фенікс», «Вулкан», Невський судноремонтний завод і заводи Путілова [97, с. 211].

Паливна криза, яка була результатом зменшення видобутку вугілля й проблемами в його постачанні, призвела до негативних наслідків у розвитку всієї російської промисловості. Цікаво, як зазначав І. В. Маєвський, що у найгіршому становищі опинилися металургійні заводи Катеринослава і Харкова, які географічно були найближчими споживачами донецького вугілля. Здавалося, що вони не повинні були відчувати дефіциту палива [97, с. 213]. Проте уповноважений Особливої наради Катеринославської губернії, а також директора місцевих металургійних заводів промислового об'єднання «Продамет» (*«Общество для продажи изделий русских металлургических предприятий»*) повідомляли у 1916 р. про кризу у металургійному виробництві у цьому регіоні, що була викликана нестачею сировини й палива. Зокрема, виробництво чавуну, за словами катеринославських промисловців, впало на 70 % від довоєнного рівня [97, с. 214].

Очевидно, що головним постачальником вугілля для російської металургії і транспорту залишався Донбас, який незважаючи на збільшення обсягів видобутого вугілля, не встигав своєчасно його відвантажувати на підприємства через брак вагонів. Певні проблеми із постачанням вугілля змусив багатьох споживачів у роки війни шукати йому заміники у нафті, дровах і торфі, за винятком залізниці, яка суттєво збільшила споживання вугілля.

Проте у 1915 р. ціни на всі види палива зросли майже вдвічі. Так, в Одесі ціна на кам'яне вугілля з один рік зросла до 85 коп. за пуд. Однак навіть за такими цінами паливо у місті не завжди можна було вільно придбати. Подорожчання цін на вугілля та його дефіцит викликали збільшення попиту на дрова та гасу, якого також не вистачало. Водночас якість спожитого палива значно погіршилася, що пов'язувалося із використанням некваліфікованої робочої сили на шахтах і копальнях. Водночас посилення дефіциту палива сприяло розквіту спекуляції та шахрайства [72, с. 26–30].

На тлі загального зменшення споживання російською промисловістю вугілля, нафтова галузь вирізнялася ліпшими економічними показниками. Упродовж війни зростання обсягів видобутку нафти майже не припинялося. Так, загальний видобуток російської нафти у 1916 р. збільшився порівняно із довоєнними роками на 51,7 млн. пудів і становив 593,6 млн. пудів [35, с. 73]. Завдяки розбудові нових нафтоносних районів у Баку та Грозному, які не потребували особливих технологій видобутку, нафтова промисловість виявилася вельми прибутковою сферою промислового виробництва [33, с. 61]. Нафтопродукти поступово замінили традиційний вид палива на підприємствах і транспорті [45, с. 272–273]. Однак у роки війни нафтовидобувні кампанії не змогли повністю розв'язати паливну кризу в країні, адже ціни на нафтопродукти були набагато вищими за вугілля або дрова. Висока ціна на нафту зумовлювалася надто витратним виробництвом, адже нафтовидобувні підприємства потребували необхідної техніки, устаткування для буріння свердловин, будівельних матеріалів тощо [34, с. 71]. За умов війни своєчасне постачання цих компонентів процесу видобутку нафти зазвичай залежало від систематичності функціонування транспортної системи [37].

Запорукою стабільного промислового виробництва, як відомо, була і залишається транспортна система країни, ефективність якої забезпечувала не тільки своєчасне виконання промисловцями усіх замовлень, але й постачання на заводи і фабрики необхідної сировини, палива, устаткування тощо. За надзвичайних умов війни місце та роль транспорту в економічному житті країни складно переоцінити. Крім того, що транспортна система Російської імперії повинна була забезпечувати оперативне перевезення техніки і зброї до місця дислокації військ, вона обслуговувала потреби народного господарства, пов'язувала між собою величезну кількість підприємств у тилкових районах, що були розкидані по усій території величезної країни. Якщо в умовах війни ці функції не виконуються транспортом або виконуються не належним чином, то увесь цикл виробництва, уся кооперація та взаємодія поміж різними галузями промисловості, що працюють на війну, порушуються. У цьому випадку виникає

диспропорція поміж галузями обробної та видобувної промисловості, поміж ланцюгами кожного виду промисловості.

Війна змінила динаміку розвитку транспортної галузі російської економіки. Під контролем військових структур управління опинилося понад 21 тис. км. залізниці, або 33 % від усієї її довжини. На початку 1915 р. довжина залізниці, що була охоплена бойовими діями, збільшилася майже до 25 тис. верст [130, с. 582]. На потреби армії було виділено 17 442 вагони і 600 локомотивів. Військовий парк залізниці систематично оновлювався рухомим складом, що зумовлювалося зростаючими потребами фронту. Інтенсивність вантажних перевезень залізницею на замовлення армії порівняно із довоєнним періодом, зросла майже у триста разів і становила у 1916 р. понад 41 млрд. пудів [97, с. 151].

Проте російська залізниця значно поступалася у щільності транспортної мережі країнам Четверного союзу. Так, уздовж лінії західного кордону Російської імперії було 13 залізниць і 18 колій, а Німеччина та Австро-Угорщина мали 32 залізниць і 46 колій. Російська залізниця поступалася своїм противникам також й у кількості рухомого складу і паротягів. Якщо російська залізниця у перші тижні війни могла забезпечити фронт 211 поїздом за добу, то Німеччина та Австро-Угорщина відправили 530 пар поїздів за добу. Отже, російська залізниця у другій половині 1914 р. не змогла своєчасно задовольнити навіть потреб армії, про що свого часу попереджали генерали О. М. Куропаткин і В. О. Сухомлинов [130, с. 575–576, 579].

Хоча, на думку О. Л. Сидорова, за умов мобілізації усіх ресурсів країни на початку війни, залізниця зарекомендувала себе як надійну галузь народного господарства, а отже, перевезення вантажів і військ відбувалися за графіком. Вісім залізниць навіть перевиконали завдання з мобілізації. На інших залізницях можливості перевезень були взагалі не вичерпані. У вересні 1914 р. 65 % від усієї кількості пасажирських вагонів були задіяні у перевезенні військ [130, с. 583].

Водночас збільшення обсягу перевезень військових вантажів відбувалося за рахунок зменшення обсягу транспортування продуктів харчування, предметів промислового виробництва, у тому числі палива і металу. Так, перевезення хліба у другій половині 1914 р. скоротилося порівняно із 1913 р. наполовину, а транспортування вугілля із Донбасу станом на 1 квітня 1915 р. зменшилося на 27 % порівняно із довоєнним періодом. У перший рік війни значно уповільнилися темпи перевезення лісу (на 44 %), рогатої худоби (на 21 %) [130, с. 584–585], керосину і нафтопродуктів (на 22 %) [40]. Зокрема, дефіцит гасу у російських містах у 1916 р., особливо у Сибіру, спричинив вельми гостру проблему освітлення міст і забезпечення міської інфраструктури паливно-мастильними матеріалами [40, с. 205]. Наприклад, в Одесі у другій половині 1916 р. виникли проблеми з освітленістю міста. Місцева влада ухвалила рішення про дотримання суворої економії електроенергії через погану якість палива, а подекуди і його дефіцит, на електростанціях [72, с. 28–29].

Різде скорочення комерційних перевезень призвело до подорожчання продуктів харчування, спекуляції та проблем у промисловому виробництві. Війна негативно позначилася на роботі усього транспорту, розірвала єдину мережу залізничних шляхів сполучення. Відтепер вони поділялися на шляхи тилу і шляхи фронту з різною системою підпорядкування.

Для регулювання руху та узгодження інтересів цивільних і військових замовників послуг залізниці 29 липня 1914 р. було створено Особливий розпорядчий комітет на чолі з начальником управління залізницею за участі представників військового відомства. Проте діяльність цього органу виявилися неефективною, адже уся залізниця залишалася у сфері прямої відповідальності міністерства шляхів сполучення, яке, власне, мало піклуватися про рухомий склад залізниці незалежно від того, чиї інтереси вона обслуговувала. На початку 1915 р. значно скоротилися обсяги перевезення військових і промислових вантажів. Не вистачало порожніх цистерн і вагонів, які затримувалися у дорозі назад [37]. Водночас несприятливі кліматичні умови зими 1914–1915 рр. ускладнювали роботу залізниці. Збільшилися інтендантські

перевезення на фронт, які замість 800 у нормі, потребували до двох тисяч вагонів на день. Внаслідок порушення графіку руху поїздів, значно збільшився час перевезення вантажів [130, с. 586].

Влітку 1915 р. у функціонуванні російської залізниці розпочалася глибока криза, яка тривала аж до падіння самодержавства. Її започаткувала масова евакуація населення і промисловості з польських, прибалтійських, білоруських та українських губерній внаслідок відступу російської армії по усьому фронту у травні 1915 року. Евакуація потребувала величезних зусиль та засобів транспортування. Водночас відбувався відступ армій з Польщі, звідки вивозилися військове спорядження та артилерія. 115 тис. вагонів упродовж літа 1915 р. перевозили устаткування, робітників із сім'ями та біженців. Кількість останніх сягнула 200 тисяч осіб [130, с. 592]. Цей величезний потік вантажів рухався на зустріч ешелонам, які прямували на фронт. Усе це зламало графік руху та змусило спрямувати ще більше вагонів із тилкових районів до фронтових.

Евакуація виявилася важким випробуванням для залізничного транспорту Російської імперії, яке завершилося для нього справжнім паралічем у наступні два роки війни. Відволікання рухомого складу залізниці на потреби масової евакуації населення та заводського устаткування негативно позначилося на розвитку усього народного господарства країни: скоротилися перевезення вкрай необхідних для промисловості вантажів, погіршилося сполучення між фронтами та забезпечення армій.

Особливо болісною транспортна криза виявилася у паливній галузі. Наприклад, вивіз вугілля з Донецького басейну скоротився від 120 млн. пудів у квітні до майже 75 млн. пудів у вересні 1915 року. Погіршилося постачання обох столиць. Відчувалися проблеми із продуктами харчування. Внаслідок літнього відступу військ російська залізниця втратила близько 11 тис. верст своїх шляхів, які були окуповані противником. Усе це посилювало загальну дезорганізацію в управлінні залізничним транспортом, паралізувало залізничне сполучення у прифронтових районах [130, с. 594].

Проте восени 1915 р. лінія фронту стабілізувалася, що дозволило реорганізувати систему управління фронтових залізниць. Після призначення генерала М. В. Алексєєва на посаду начальника Штабу верховного головнокомандуючого, фронтові залізниці були підпорядковані Управлінню начальника воєнних сполучень при верховному головнокомандуючому. Управління контролювало не тільки експлуатацію фронтової залізниці, але й будівництво нових шляхів сполучення [130, с. 595].

Однак така реорганізація суперечила загальній структурі управління залізницею, адже у серпні 1915 р. разом з іншими Особливими нарадами, було створено Особливу нараду з перевезення, діяльність якої була спрямована на координацію заходів з «перевезення палива, продовольчих і військових вантажів» [130, с. 616]. Пріоритет надавався військовим і промисловцям.

Однак врегулювання проблеми управління фронтовими і тилловими залізницями не розв'язало загальної кризи у розвитку залізничного транспорту. Війна змінила напрямки вантажних перевезень у тилу. Відтепер три напрямки набули вирішального значення: магістралі, за якими перевозилися вугілля і метал з півдня країни (Донбас) на північ і північний захід, до промислових центрів Москви, Петрограду і Прибалтики; Сибірська залізниця, якою перевозилися не лише продукти харчування і фураж для коней, але й різноманітні товари із США та Японії; залізниця між Архангельськом і центром країни. Після закриття балтійських та чорноморських портів зовнішня торгівля Російської імперії здійснювалася лише через Архангельськ і Владивосток [8, с. 70–72]. Значна кількість товарів скупчилася у порту Архангельська, які залізниця не встигала вивозити через вузьку колею, що зв'язувала Архангельськ і Вологду [5, с. 17].

У 1916 р. була прошита більша частина вузькоколіїних залізниць, що поживило вантажні перевезення та збільшило пропускну можливість вузлових станцій до 600 вагонів на день [130, с. 599]. Хоча загалом залізниця усе ще не задовольняла потреб народного господарства. «За 1914 р., – зазначав із цього приводу товариш міністра шляхів сполучення І. М. Борисов у квітні 1916 р., –

залишилися невивезеними до 2 млрд. пудів приватних вантажів, які, таким чином, стали додатковим тягарем у 1915 році. Розв'язати цю проблему звісно не могли, адже близько третини усього рухомого складу було задіяно на потреби армії. Сьогодні не менше половини усіх засобів перевезення залізниці також використовується на потреби війни. Зрозуміло, що для задоволення інших потреб у перевезеннях засоби залізниці виявилися недостатніми, незважаючи на постійний розвиток їх роботи» [Цит. за: 130, с. 599].

З іншого боку, як засвідчили результати дослідження О. Л. Сидорова, у 1916 р. позитивна динаміка пасажирських перевезень російською залізницею порівняно із 1913 р. збільшилася наполовину, а вантажів – на чверть. Водночас значно зросла пропускна спроможність залізниці як на фронті, так і в тилкових районах; збільшилися вантажність і швидкість поїздів, що прямували з Архангельська та Владивостока; зросли обсяги відвантаженого вугілля, нафтопродуктів тощо [130, с. 601]. У жовтні 1915 р. розпочалося масштабне будівництво нових залізничних шляхів і другої колії для вже існуючих. Тисячі верст залізничних шляхів були відремонтовані та прошиті на широку колію [130, с. 606]. Загалом, на думку О. Л. Сидорова, поліпшення роботи залізниці, зростання її продуктивності у 1915–1916 рр. були очевидними. Щоправда, зауважував він, ця очевидність у наступний рік війни виявилася хибною [130, с. 609].

Штаб верховного головнокомандуючого вимагав від міністерства шляхів сполучення оновити парк фронтової залізниці на 40 тис. вантажних вагонів і 400 локомотивів. Уряд у 1915 р. замовив російським та американським заводам виготовлення 3 170 локомотивів і майже 100 тис. пасажирських і вантажних вагонів [130, с. 603]. Однак фактично було виготовлено не більше половини від замовленого [130, с. 604]. Зокрема, на початку 1916 р. російська залізниця отримала 400 американських і 700 російських нових локомотивів, хоча загальні потреби галузі у нових паротягах оцінувалися у 2 тис. одиниць [130, с. 608].

Залишалася відчутною частка невідвантаженого на промислові об'єкти вугілля з вини залізниці, яка на початку 1916 р. становила майже 378 млн.

пудів. Після контрнаступу російської армії в Карпатах навесні 1916 р., фронтові залізниці гостро потребували порожніх вагонів у кількості 20 тис. штук, яких не на той час у наявності не було [130, с. 603]. Загалом у 1916 р. не вистачало майже 130 тис. вантажних вагонів і 28 млн. пудів рейок [130, с. 608]. Помітно зросла кількість невідремонтованого рухомого складу залізниці [130, с. 608].

Отже, незважаючи на спроби оптимізувати систему управління російської залізниці у 1915 р., на деякі позитивні зрушення у процесах оновлення її рухомого складу, технічного забезпечення залізничної інфраструктури, подолати кризу у перевезеннях товарів народного господарства не вдалося.

Особливо критичною була ситуація із перевезеннями вантажів для металургійних заводів, які працювали на задоволення потреб фронту. Несвоєчасне відвантажування залізницею матеріалів гірничих підприємств внаслідок нестачі вагонів призводило до призупинення металургійного виробництва, взагалі до загрози зупинки доменних печей. Так, у вкрай скрутному становищі опинилися південноросійська металургія, для нормальної роботи якої її заводи потребували щомісяця 32 млн. пудів кокосового вугілля з Донбасу, але фактично отримували вони не більше половини. Водночас проблеми із транспортуванням сировини носили позасистемний характер, що призводило до нерівномірності у забезпеченні одних заводів, наприклад, рудою і коксом, а других – лише вугіллям. Внаслідок цього на початку 1916 р. металурги були змушені загасити 16 доменних печей. Кількість невідвантаженого заліза зі складів готової продукції заводів сягнула у січні 1916 р. критичної позначки у понад 20 млн. пудів, що втричі перевищувала аналогічні показники 1913 року. Якщо зважати на те, що ринкова вартість заліза після початку війни неухильно зростала, то проблема його транспортування набувала стратегічного значення.

Власне проблема несвоєчасного постачання на промислові підприємства сировини і палива стала предметом для гострих дебатів на засіданнях Особливої наради з оборони навесні 1916 року. Зокрема, один із його учасників М. В. Родзянко зазначав, що «частина доменних печей вже припинила свою

роботу, міністерство шляхів сполучення не усвідомлює своє відповідальності та не виконує свої обов'язки, що може призвести оборону держави до катастрофи» [97, с. 236]. Однак О. Ф. Трепов відмовлявся визнавати наявність кризи у залізничному транспорті. Міністр шляхів сполучення погоджувався із критикою на його адресу з приводу того, що, мовляв, залізниці не вистачає вагонів, але наголосив на тому, що збільшення навантаження на роботу залізниці майже наполовину порівняно із довоєнним часом, ще не може свідчити про її кризове становище [130, с. 610].

Проте ситуація із залізничним транспортом дедалі погіршувалася, бракувало вагонів. Восени 1916 р. залізниця змогла вивезти з Донбасу лише 60 % від усієї кількості підготовленого для транспортування вугілля. Побоювання Особливої наради з палива з приводу поглиблення кризи постачання виправдалися. З необхідних 62 640 вагонів для відвантаження донецького вугілля у листопаді 1916 р. було подано 52 425 вагонів. Для завантаження лише одного Московського промислового району 450 млн. пудів вугілля, знадобилося 1 350 вагонів на день [97, с. 238]. Однак насправді вагонів виявлялося вдвічі менше, адже у прифронтовій зоні накопичилось до 25 тис. вагонів. Для забезпечення термінового вивозу донецького вугілля довелося виділити кілька тисяч додаткових вагонів, які призначалися для Далекого Сходу. Зрештою, це призвело до скорочення перевезення з Владивостоку, у порту якого накопичувалися необхідний імпорт із США [8, с. 70–71].

Зрештою, навесні 1917 р. кількість вантажних вагонів для перевезення вугілля зменшилася ще наполовину. Це призвело до того, що 70 млн. пудів донецького вугілля залишилися на шахтах [97, с. 239]. У Царицині у 1916 р. скупчилося до 500 «хворих» цистерн, які потребували ремонту. Залізниця Північного Кавказу не могла через низьку пропускну здатність своїх вузлових станцій забезпечити своєчасні перевезення керосину з Грозного до Баку [37, с. 107]. Водночас чимало цистерн затримувалися у прифронтових зонах, внаслідок чого головна вузлова залізнична станція Північнокавказької (Владикавказької) залізниці Царицин залишалася без цистерн, які були вкрай

необхідні для перевезення керосину. Так, у першій половині листопада 1916 р. тут було завантажено лише половину від необхідної кількості цистерн. Відповідно на інших вузлових станціях (Нижній Новгород, Саратов, Рибинськ) частка недовантажених цистерн становила від 27 до 46 % від усіх цистерн залізниці [97, с. 242–243]. Відповідно, це призвело до зупинки майже усіх підприємств уздовж гілки Владикавказької залізниці уже влітку 1916 року [39]. Водночас різко впало виробництво рейок. Так, якщо виробничі потужності прокатних заводів дозволяли виготовляти 72 млн. пудів рейок на рік, то фактично у 1916 р. їх було виготовлено лише 17 млн. пудів. Головною причиною зниження виробництва рейок, вагонів і локомотивів російською промисловістю, як зазначали члени особливої міжвідомчої комісії навесні 1916 р., була незадовільна робота залізниці, яка не забезпечувала своєчасність перевезення готової продукції, сировини та палива [130, с. 614].

Незважаючи на заходи російського уряду з приводу координації системи управління залізницею, проблема не вирішувалася. На своєму черговому засіданні 4 лютого 1917 р. члени Особливої наради з оборони були змушені визнати, що причиною глибокої кризи у промисловому виробництві країни була катастрофічна ситуація з перевезення кам'яного вугілля для фабрик і заводів [14]. За словами О. І. Гучкова, від початку війни ще не було такої критичної години для Росії як тепер, що, мовляв, криза у забезпеченні країни паливом і продуктами харчування стала загальною економічною проблемою [14, с. 170]. На думку іншого члена Народи О. О. Добровольського, скупчення 24 тис. завантажених вагонів у прифронтовій зоні наприкінці 1915 р., у наступному році призвело до глибокої кризи у системі постачання армії і тилу необхідними продуктами і сировиною [14, с. 167].

Отже, на початку 1917 р. криза у функціонуванні залізничного транспорту стала реальністю, що загрожувала паралізувати розвиток народного господарства країни. Промисловість залишалася без палива, міста – без хліба, металургійні підприємства – без сировини. Про загострення економічної кризи в Російській імперії зазначав у своїй доповідній записці, що була адресована

Миколі II, М. В. Родзянко [18], котрий під час особистої зустрічі із царем 1 січня 1917 р. заявив про те, що «становище в державі стало більш небезпечним, аніж коли-небудь», «уряду немає, системи немає, узгодженості між тилом і фронтом досі також немає» [27, с. 40].

Дещо ліпшим було становище із водним транспортом, який було задіяно, передусім, у перевезеннях нафти. Зокрема, майже усі нафтопродукти з Бакинського та Грозненського нафтових родовищ транспортувалися волзькою водною магістраллю із наступним перевантаженням їх у цистерни, які прямували далі залізницею безпосередньо до споживачів [97, с. 239]. Вузловим місцем у таких перевезеннях була Астрахань, з рейду якої наверх по Волзі нафта потрапляла до центральноросійських губерній. Зокрема, якщо у 1913 р. через Астраханський річковий порт було вивезено 216 млн. пудів нафти і нафтопродуктів, то у 1916 р. – майже 303 млн. пудів [97, с. 241]. Однак обсяг річкових перевезень був невисоким і становив у 1915 р. 1 млрд. пудів вантажів [97, с. 244].

Отже, за своїм військово-промисловим потенціалом Російська імперія загалом виявилася готовою до економічних випробувань війни. Незважаючи на «снарядний голод» на початку війни, російська промисловість змогла порівняно швидко забезпечити армію необхідною кількістю військової техніки і зброї. Війна створила нові можливості для розвитку нових галузей хімічної і текстильної промисловості. Однак стабільний розвиток усіх галузей промисловості залежав від багатьох чинників. Одним із них стала залізниця, яка не змогла забезпечити належне транспортування необхідних продуктів для фронту і народного господарства. Відповідно криза у залізничному сполученні загострила проблему постачання палива і сировини для важкої промисловості, подолати яку царському уряду так і не вдалося.

2.2. Діяльність банків.

Будь-яка війна знижує схильність приватного сектора воюючих держав до капіталовкладень, оскільки збільшує кон'юнктурні, передусім, інвестиційні ризики. Особливо ризикованими є капіталовкладення у військову промисловість. Якщо, наприклад, війна закінчується, а відповідні капіталовкладення були амортизовані за рахунок отриманого прибутку, вони свідомо стають для інвестора збитковими. Тобто, чим більше держава вимагала капіталовкладень у військову промисловість, у тому числі металургію та хімічну промисловість, тим вищими були військові ризики для приватних інвесторів, й тим меншою ставала їхня схильність до капіталовкладень у відповідні галузі. Вихід був один: інвестиційний тягар повинна була брати на себе держава – або за рахунок прямого фінансування капіталовкладень приватних інвесторів, або шляхом будівництва відповідних державних підприємств. І воюючі держави використовували як першу, так і другу можливості.

Світова війна автоматично створила ситуацію, коли ефективне функціонування економіки з урахуванням специфічних умов воєнного часу не забезпечувалося без доповнення системи ринкового регулювання економічних процесів системою їх адміністративного регулювання, а також без збільшення в економіці питомої ваги системи державного фінансового і нефінансового господарства. Саме з цієї причини Франція, Німеччина, Англія трансформували ліберальні ринкові економіки у регульовані ринкові економіки ще у 1915 р., Російська імперія – у 1916 р., США – 1917 році. [94, с. 106].

Отже, за ситуації війни альтернатива для більшості учасників війни виглядала наступним чином: або засобами адміністративного регулювання форсовано заповнювати дефіцит ефективності ринкового механізму, або погодитися на військову поразку. І чим довше тривала війна, тим більший розвиток отримували ці процеси. Наявність великих ризиків, первинних – військових і політичних, і вторинних – економічних, під час війни мало за наслідок зниження ефективності ринкової координації економічних процесів і

ринкового механізму аж до повного паралічу його дії у деяких сферах економіки, що мали важливе значення для ведення війни. Саме в цьому полягає першопричина того, що під час війни ринкове регулювання економічних процесів поступово витіснялося адміністративним, а інвестиції, вироблені за рахунок коштів держави як у приватні, так і в державні підприємства, витісняли інвестиції приватного сектора.

Російська імперія не була винятком із вищезазначеного правила. Формування принципів засад її мобілізаційної економіки у роки війни пов'язувалося із посиленням необхідності її фінансуванні. На потреби оборони щорічно витрачалася третина національного прибутку Російської імперії, який напередодні війни становив 16,4 млрд. карбованців. Джерелом фінансування військових видатків стали непрямі податки на необхідні товари і послуги для населення, прямі податки, внутрішні та зовнішні позики, емісія грошей. На початку 1917 р. сума обігових паперових грошей становила 9 млрд. 950 млн. крб. за їхнього золотого еквіваленту в 1 млрд. 476 млн. карбованців. Емісія грошей призвела до інфляції, яка виявилася більшою за інші країни, що брали участь у війні. Проте визиск царського уряду від емісійних грошей, на думку В. О. Погребинської, був очевидним та визначався у золотому еквіваленті у 5 млрд. 365 млн. карбованців [114, с. 28].

Ще одним джерелом фінансування військових витрат у роки війни були внутрішні державні позики на суму у 8 млрд. крб., з яких 500 млн. призначалися для виплати відсотків, а залишок у 7,5 млрд. російський уряд отримував безпосередньо на потреби війни. Однак внутрішні позики були непопулярними серед населення, а тому уряд випускав облігації зовнішньої позики на загальну суму у 6,3 млрд. карбованців. Найбільшими частками зовнішніх позик царського уряду володіли Велика Британія (4,5 млрд. крб.) і Франція (1,25 млрд. крб.). Зовнішні позики передусім призначалися для сплати за виконання за кордоном замовлення для потреб народного господарства та армії, виплати відсотків за довоєнними зобов'язаннями держави, а також на підтримання готівкового курсу карбованця і розрахунків щодо боргових

зобов'язань промислових підприємств і банків. Зовнішні позики надавалися Російській імперії на не вигідних для неї умовах, за завищеними відсотковими ставками і суворим контролем з боку англійського та французького урядів щодо виконання умов кредитування.

Отже, фінансування військових видатків царським урядом обернулося посиленням економічної залежності Російської імперії від країн Антанти.

У липні 1914 р. уся фінансова готівка, що була у розпорядженні російського уряду становила 512 млн. крб, але за два перших тижні війни із царської скарбниці було витрачено 800 млн карбованців. Загалом один день війни коштував державному бюджету Російської імперії 69 млн. карбованців. Очевидно, що за таких умов значних витрат було складно позбутися галопуючої інфляції. Проте молодий міністр фінансів П. Л. Барк, якого було призначено на цю посаду за особистим клопотанням Миколи II у травні 1914 р., успішно впорався із цим непростим завданням щодо стабілізації фінансової системи Російської імперії у роки війни. На початку 1917 р. карбованець, який зберіг конвертацію на рівні 53,2 % від своєї довоєнної вартості, на думку сучасного російського дослідника С. О. Екштута, не втратив довіри населення країни та біржі [158, с. 245].

22 липня 1914 р. було ухвалено рішення уряду про заборону на продаж алкогольних напоїв у шинках і ресторанах до завершення війни [1, с. 177], що викликало неабиякий інтерес до політики нового міністра фінансів Російської імперії за кордоном [1, с. 178–179]. Справді, як пригадував із цього приводу П. Л. Барк, у жодного російського міністра фінансів не вистачало сміливості здійснити незвичну реформу державного бюджету і про яку найкращі західноєвропейські фінансисти могли лише міряти [1, с. 177].

Однак після початку війни російський бюджет знову став дефіцитним. Війна порушила принцип балансу державного бюджету. Запровадження «сухого закону» позбавило скарбницю питомої частки надходжень від акцизу на горілку. Щоправда, цей дефіцит подолано у 1916 р. за рахунок підвищення податкових ставок і запровадження податку на прибуток. Крім цього, були

підвищенні ставки усіх прямих і непрямих податків, стягнень, запроваджувалися нові податки. Завдяки фіскальним заходам уряду у 1915–1916 рр. до скарбниці додатково надійшло 1 млрд. 225 млн. карбованців. У 1917 р. запроваджено податок на прибуток з військових замовлень. Загалом на початку 1917 р. податковий тягар, який було збільшено порівняно із 1913 р. майже вдвічі, забезпечував 53 % усіх надходжень до російського бюджету [114, с. 28].

Війна дестабілізувала фінансову систему країни. Комерційні банки були змушені припинити реалізацію масштабних проектів. Міністерство фінансів намагалося використати їх міжнародні зв'язки для залучення валюти, але безуспішно. Російська імперія не змогла уникнути інфляції, збільшення державного боргу, зниження темпів промислового виробництва. Натомість П. Л. Барку вдалося відвернути загрозу краху фінансової системи держави. Вміння дотримуватися бюджетної рівноваги за допомогою складних комбінацій забезпечило відносну стабільність російського бюджету у 1916 р., але не втримало обвал цін і падіння курсу карбованця у 1917 році [102, с. 47].

Спрямованість фінансової системи на забезпечення потреб війни була тісно пов'язана із змінами в організації народного господарства, запровадженням плану мобілізації військової промисловості, транспорту, сільського господарства тощо. Зокрема, від середини 1915 р. запроваджувалося «пряме губернаторське регулювання ринку», за яким заборонялося вивозити основні продукти харчування із тих районів імперії, які їх виробляли або вирощували, продавати їх за ринковими цінами. Наприклад, хліб, льон, овес, худобу держава купувала у виробників зі твердими цінами і розподіляла їх за планом. На початку 1916 р. запроваджувалася карткова система на борошно і крупу, а на початку наступного року – на хліб. Навесні 1917 р. були встановлені тверді ціни на вугілля, нафту, шкіру, сіль, яйця, вовну, олію, махорку. Внаслідок цих заходів зросла інфляція, розквітнули контрабанда і «чорний ринок» [114, с. 29].

Російські банки, акціонерні товариства, синдикати одразу після початку війни об'єднувалися у потужні фінансово-промислові групи, які намагалися встановити монополію на виробництво промислової, військової продукції, на видобуток сировини і палива. У такий спосіб вони могли контролювати ціни на ринку готової продукції, впливати на ціну палива і сировини, зрештою мали більше шансів отримати від уряду замовлення на виробництво військової техніки і зброї, на постачання до армії харчів і палива. Водночас банки, крім кредитування промисловості, брали активну участь у будівництві залізниць, об'єднанні текстильної промисловості, торгівлі тощо. Спостерігалися зустрічні процеси злиття промислового і банківського капіталів, в результаті чого виникали синдикати (фінансово-промислові групи), які контролювали десятки дрібних промислових підприємств різноманітних галузей промисловості.

Першою фінансово-промисловою групою, яка виникла на початку війни стало об'єднання трьох великих нафтовидобувних компаній «братів Нобелів» і «Ойл» і «Шелл», які напередодні війни видобували 52 % всієї нафти у Російській імперії і концентрували у своїх руках близько 75 % усієї торгівлі нафтопродуктами [44, с. 268]. Фірма «братів Нобелів» володіла основним капіталом у 30 млн. карбованців. Загальний видобуток нафти на 16 заводах братів Нобелів у 1916 р. становив 76 млн. пудів. По суті, вона була єдиною компанією в Російській імперії, яка здійснювала повний технологічний цикл виробництва та реалізації нафтопродуктів. Гарантами цього об'єднання виступили Російсько-Азійський та Петербурзький міжнародний банки [97, с. 249]. Згодом виникли фінансові монополії у машинобудівній та металообробній галузях промисловості, які об'єднали Коломенські, Сормовські, Вексунські та Білорецькі заводи.

Мілітаризація економічного життя, зростання військових потреб призвели до концентрації капіталів, посилення процесів акціонування у галузях, що були пов'язані з їх обслуговуванням. Від 1916 р. російська промисловість зазнала найбільшого акціонування капіталу. Питома частка новостворених акціонерних товариств припадало на гірничу, металургійну та металообробну галузі важкої

промисловості. При цьому акціонування капіталу відбувалося за рахунок збільшення не тільки акціонерних товариств, але й концентрації і централізації капіталу.

Процеси створення промислових синдикатів та акціонерних товариств у промисловості були особливо активними у перші два роки війни. На початку 1916 р. власні капітали усіх акціонерних товариств у Російській імперії становили 886 млн. карбованців. За активної участі банківського капіталу відбулося об'єднання 48 текстильних підприємств в єдиний синдикат «Катушка» [97, с. 250]. Загальний прибуток усіх акціонерних товариств у 1916 р. збільшився порівняно із довоєнним періодом вдвічі і становив 154 млн. карбованців [97, с. 251]. Синдикати металургійної, кам'яновугільної і нафтовидобувної промисловості, які отримали значні замовлення на військові потреби, фактично перетворилися на монополістів не лише у галузі сировини і палива, але й у сфері отримання військових замовлень.

Кількість великих акціонерних комерційних банків збільшилося від 40 у 1914 р. до 44 у 1917 році. Фінансовий баланс цих банків збільшився від 5 млн. 778 тис. крб. до 13 млн. крб. відповідно. Фінансова звітність про діяльність 8 великих петроградських акціонерних комерційних банків за 1916 р. виявила зростання обігових коштів наполовину порівняно із попереднім роком. Так, якщо у 1915 р. сума обігового капіталу цих банків становила 192 млрд. крб., то у 1916 р. – майже 287 млрд. карбованців [97, с. 252]. Якщо загальна сума капіталів акціонерних товариств, які діяли у 1913 р., за даними Міністерства торгівлі та промисловості, становила 403 млн. крб., то на початку 1917 р. вона збільшилася до понад одного мільярда карбованців [97, с. 254].

Варто зауважити, що основною формою акціонерних товариств були синдикати. Чимало синдикатів, таких як «Продамет» і «Кровля», які до війни торгували металом, у 1914–1917 рр. перетворилися на потужні фінансово-промислові концерни, які запроваджували квоти на виробництво металів, тобто контролювали виробничі процеси у металургійній та металообробній галузях важкої промисловості [97, с. 276].

Фінансово-промислові групи О. І. Путілова, І. І. Стахеєва, П. П. Батоліна, М. О. Второва, К. І. Ярошинського, братів Рябушинських, які мали багатогалузевий напрямок діяльності, інвестували свої активи у розвиток промисловості, залізничного транспорту, сільського господарства, торгівлі тощо.

Наприклад, відомий російський підприємець, голова Російсько-Азійського банку О. І. Путілов, який був акціонером у 44 компаніях, у роки війни створив потужний концерн, який складався з торгово-промислових груп І. І. Стахеєва і П. П. Батоліна. За допомогою коштів Російсько-Азійського банку концерн придбав контрольний пакет акцій петроградських і московських текстильних підприємств, поглинув успішні акціонерні товариства у різноманітних сферах діяльності, а саме, Камсько-Сибірське нафтопромислове товариство, Російсько-Азійське бавовняне товариство, нафтовидобувну компанію «Емба-Каспій», Петроградське міжнародне товариство навантажувальних засобів і складських приміщень, Камсько-Вятське торгове товариство, товариство Бугульминської залізниці. Створення концерну Путілова-Стахеєва-Батоліна було яскравим прикладом успішної монополізації фінансово-промислового капіталу, створення якого розпочалося у довоєнний період [83, с. 160–164]. Наприклад, торгово-промислова група І. І. Стахеєва, яка не витримала конкуренції із братами Нобеля у Баку та Грозному, інвестувала значні кошти у розробку нових покладів нафти на Уралі, який за темпами видобутку нафти у 1917 р. посів третю сходинку у нафтовидобувній промисловості Російській імперії [42].

Перспектива отримання надвисоких прибутків синдикатами і концернами у роки війни посилила «інвестиційну гарячку», що підігрівалася спекулятивними цінами на фондовій біржі, адже прибутковість акцій заводів, які виконували військові замовлення стрімко зростали. Так, у 1916 р. були засновані 244 нових промислових і торгівельних акціонерних товариств із сумою основних капіталів у 382 млн. крб., що було майже на 200 млн. більше,

аніж у довоєнний період (у 1912 р. було зареєстровано 208 акціонерних товариств) [97, с. 256].

Питома частка новостворених у роки війни акціонерних компаній припадала на ті галузі промисловості, що виробляли військову продукцію (гірничодобувна, металургійна, металообробна та хімічна галузі). Наприклад, лише у листопаді 1915 р. у важкій промисловості виникли 46 нових акціонерних товариств із основним капіталом у 137,3 млн. крб., у той час, як аналогічні показники 58 акціонерних компаній у цій галузі у попередньому році становили не більше 56,2 млн. карбованців [97, с. 257]. Процеси становлення акціонерних компаній тривали упродовж наступних років війни. Зокрема, на початку 1917 р. було створено 64 нових акціонерних товариства із статутним капіталом у 88 млн. карбованців [97, с. 261].

Ключову роль у кредитуванні російської промисловості у роки війни відгравали банки, які були зацікавлені у збільшенні державних замовлень на виробництво військової техніки і зброї. В результаті активної інвестиційної політики банківської сфери у 1916 р., провідні російські банки збільшили свої активи на 236 % порівняно із довоєнним періодом часу [97, с. 260]. Внаслідок спекулятивних цін на продукти харчування та шкіряні вироби банки отримували надприбутки. Наприклад, війна значно збагатила одного з відомих братів-підприємців – М. П. Рябушинського, банківський капітал якого збільшився до 300 млн. карбованців [49, с. 165]. До 1917 р. Харківський земельний банк, який належав братам Рябушинським був третім за обсягом капіталовкладень іпотечним банком у Російській імперії [113, с. 119]. Акціонерний Московський банк із статутним капіталом у 25 млн. крб. посідав 13 сходинку у рейтингу провідних російських комерційних банків [113, с. 120].

Брати Рябушинські напередодні війни створили Російське льняне акціонерне товариство («РАЛО»), яке у роки війни контролювало майже 20 % виробництва російського льону. На початку 1917 р. Рябушинські з метою монополізації усього російського ринку льону, спробували створити картель «Лён» із статутним капіталом у 5 млн. крб., але Лютнева революція завадила

цим амбітним планам відомих московських підприємців [49, с. 164]. Іншим важливим об'єктом підприємництва для братів Рябушинських став ліс. Зиск у цій справі для Рябушинських був очевидним, адже Російська імперія експортувала близько 60 % від усього світового виробництва лісу. Рябушинські виходили з того, що європейські країни упродовж війни потребуватимуть лісоматеріали для відновлення народного господарства. У жовтні 1916 р. підприємці придбали акції великих лісозаготівельних підприємств на Півночі Росії та розпочали перемовини з урядом щодо можливості отримання від держави концесії на виробництво лісоматеріалів на загальній площі у кілька мільйонів десятин лісових масивів у басейні річок Північної Двіни, Вичегди та Сухони. На початку 1917 р. Рябушинські створили акціонерні товариства: «Русский Север», яке займалося видобутком торфу і виробництвом целюлози, Окуловської паперової фабрики, друкарні П. П. Рябушинського, в якій за кошти останнього, видавався відомий популярний в роки війни часопис «Утро России» [113, с. 120, 122].

Активні операції з придбання нових підприємств підштовхнули братів Рябушинських до створення при Московському банку «додаткової» організації для загального управління їх діяльністю. У 1915 р. із цією метою було створено середньоросійське торговельно-промислове товариство «Ростор» із капіталом в один мільйон крб., який незабаром було збільшено вдвічі. Акціонером «Ростора» виступив Московський банк, який водночас був власником відомого синдикату «РАЛО» [49, с. 165].

Бурхливий розвиток банківської справи у роки війни дозволив Рябушинським поширити свою діяльність на інші сфери економічного життя, створювати нові представництва своїх фінансових і кредитних установ у великих містах і столицях імперії. Відомі брати-підприємці підготували проект об'єднання Московського банку із Російським торговельно-промисловим і Волзько-Камським банками. Таке злиття банківських капіталів із статутними коштами у понад 120 млн. крб. і 144 філіями по усій країні, перетворювало Рябушинських на банкірів світового масштабу. Проте угода не відбулася

внаслідок занадто жвавої спекулятивної боротьби навколо акцій цих банків і Рябушинські вирішили відкласти придбання контрольного пакету акцій Волзько-Камського банку до ліпших часів [49, с. 167].

Значення підприємницької діяльності братів Рябушинських у роки війни важко переоцінити. Вони не обмежували свою активність лише банківською сферою, адже стали впливовими акціонерами у нафтовидобувній промисловості (придбали пакет акцій «Братів Нобель»); фінансували розробку нових покладів нафти і золота; налагодили будівництво першого у Росії автомобільного заводу; розвивали судноплавство на Дніпрі та Волзі тощо. Рябушинські належали до відомого московського роду старовірів, що натомість не заважало їм бути палкими російськими патріотами, захищати економічні інтереси своєї країни, розвивати її банківську систему. Власне Рябушинські, як слушно зауважив Б. В. Ананьїч, у роки війни були носіями національної ідеології російської буржуазії, адже переконували громадськість, надихали її власним прикладом у тому, що тільки завдяки розвиткові власних виробничих сил можна вийти на «шлях національного добробуту» [49, с. 170].

Цікавою, на наш погляд, була думка відомих банкірів стосовно економічного розвитку повоєнної Європи та місця у ній Росії. Рябушинські вважали, що майбутнім центром світової торгівлі буде не Лондон, а Нью-Йорк, адже, за їх словами, «ми переживаємо занепад Європи і піднесення США. Американці взяли наші гроші, оповили нас колосальними боргами та несамовито збагатилися... У них немає науки, мистецтва, культури в європейському сенсі. Вони куплять у переможених країн їх національні музеї, за великі гроші придбають собі митців, науковців, ділових людей і створять те, чого їм не вистачало» [Цит.: 49, с. 169].

Водночас банки виступали фінансовими агентами для авансування урядом дрібного виробництва, процесів відновлення зруйнованого війною виробництва. Так, 67 евакуйованих заводів отримали від уряду під гарантії банків безвідсотковий кредит у 70 млн. крб. для проведення реконструкції [97, с. 260]. Зокрема, до Саратова було евакуйовані такі підприємства із західних

губерній, як завод «Титаник», і частина цехів Російсько-Балтійського заводу з Риги, завод «Жесть» і фабрика металевих виробів із Ревеля. Промисловість Нижнього Новгорода також поповнилася низкою нових підприємств за рахунок евакуйованих із прифронтової смуги. Лише з Риги прибуло 7 підприємств, з-поміж яких були такі великі заводи, як завод двигунів «Фельзер» і завод «Новая Этна». У 1915 р. у місті з'явилася перша швацька фабрика – майстерня з обмундирування, що була евакуйована з Варшави. Евакуація промислових підприємств змінила не лише географію виробництва, але й регіональну структуру капіталовкладень [78, с. 56].

Отже, на тлі зростання військових потреб збільшилося державне кредитування будівництва нових казенних заводів військово-промислового комплексу та модернізації старих. Аванси, що їх видавав уряд для виконання військових замовлень у розмірі від 30 до 60 % від загальної вартості замовлення, становили вельми значні кошти, за рахунок яких підприємці здійснювали модернізацію виробництва, купували необхідне обладнання і матеріали для збільшення виробництва. Наприклад, суднобудівні заводи Миколаївського товариства під замовлення на виробництво шрапнелей у 1915 р. отримали з державного бюджету 1,5 млн. крб.; завод Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного товариства на виготовлення фугасних бомб отримав аванс у розмірі 5, 5 млн. крб.; Брянський завод під замовлення гранат і фугасних бомб отримав 3 млн. бюджетних коштів [97, с. 278–279]. У роки війни було добудовано зброярський завод у Царицині, завод з виготовлення снарядів у Балаково тощо. Саме у роки війни фірмою «Сіменс-Гальске» було збудовано перший у Росії завод з виробництва телефонів. Велике будівництво розгорнуло Нижньогородське біржове товариство. У 1915 р. воно забезпечило устаткуванням два снарядних заводи і один завод з виробництва ручних гранат. Лише на обладнання другого снарядного заводу біржове товариство отримало від уряду пів мільйона карбованців і аванс у розмірі 3 млн. карбованців. Навіть невеликий завод ручних гранат мав чистий прибуток у 205 тис. карбованців [78, с. 55].

Отримання значних авансів з державного бюджету під військові замовлення була характерною не лише для підприємства важкої індустрії, що виробляли зброю, метал, видобували паливо, але й для переважної кількості легкої та харчової промисловості. Усе це активізувало інвестиційну активність банків, які мали гарантії від уряду у фінансуванні російської промисловості, сподіваючись на отримання високих дивідендів від акціонерного капіталу.

Мілітаризація російської економіки потребувала збільшення об'ємів іноземних капіталів, переважна частина яких мала невиробничий характер і пов'язувалася із замовленнями на зброю і військово спорядження. Загальна сума іноземних кредитів російського уряду становила 7 млрд. 680 млн. крб., з яких значна частка припадала на Велику Британію (5 млрд. 370 млн. крб.), Францію (1 млрд. 490 млн. крб.) і США (553 млн. карбованців) [78, с. 56].

Характерною особливістю воєнного періоду була зміна частки капіталу різних країн у промислових і банківських інвестиціях у Російській імперії: виявилось зменшення частки німецького капіталу і збільшення англійського, французького та американського, на що вплинуло секвестрування (конфіскації) після початку війни німецьких підприємців і німецьких акціонерних товариств на території Російської імперії [78, с. 56]. Так, якщо частка іноземного капіталу в акціонерних товариствах Російської імперії у 1916 р. впала до 35,8 %, то на початку 1917 р. вона збільшилася до 53 %, з яких частка французького капіталу становила 32,6 %, англійського – 22,6, німецького – 19,7, бельгійського – 14, 2, американського – 5,2, інших країн – 5, 7 відсотків [97, с. 262, 264–265].

Причинами збільшення частки іноземного капіталу у розвитку російської промисловості наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. були: «інвестиційна гарячка» (зростання потреб у кредитах на виробництво за умови обмеженості внутрішніх ресурсів для цього), знецінення карбованця і зростання рівня облікової ставки. Падіння обмінного курсу карбованця і зниження цін на фондовій біржі на акції російської промисловості сприяли тому, що іноземні інвестиційні компанії та банки за мінімальну ціну купували акції російських металургійних, машинобудівних та видобувних підприємств. Зокрема, на

початку 1917 р. загальна сума іноземних капіталів, що були інвестовані у розвиток гірничої та металургійної промисловості Російської імперії, визначалася у 900 млн. карбованців. Близько 62 % від усіх капіталовкладень у металообробну промисловість (636 млн. крб.) також становили іноземні інвестиції [97, с. 265].

Негативною рисою періоду війни для кредитної системи країни стала «втеча капіталів», яка викликана розміщенням військових замовлень за кордоном. Так, лише у 1916 р. майже 42 % від усієї кількості замовлень військового відомства (на загальну суму в 1 млрд. 791 млн. крб.) були розміщені за кордоном і, як зауважувала В. П. Золотарьова, у наступному році ця сума зросла вдвічі [78, с. 57]. Крім цього, у роки війни значно скоротилася частка німецьких капіталів у російській промисловості, що пов'язувалося з антинімецькою кампанією у російському суспільстві та шпигуноманією в органах державної влади. 1 червня 1915 р. Особлива нарада з оборони за поданням військового міністра В. О. Сухомлінова закликала припинити цькування діяльності німецьких фірм у Російській імперії. Проте, як зазначав І. В. Маєвський, власне В. О. Сухомлінов мав особистий інтерес до лобювання інтересів німецьких компаній у Російській імперії [97, с. 271]. Водночас звинувачення окремих німецьких підприємців були небезпідставними, адже, на думку І. В. Маєвського, вони виявилися причетними до агентурної діяльності на користь Генерального штабу Німеччини [97, с. 267–270].

У 1915–1916 рр. міністерство шляхів сполучення замовило у США та Англії виробництво кілька десятків тисяч вагонів, 400 локомотивів, 300 вантажних автомобілів, 15 млн. пудів залізничних рейок тощо. Однак проблеми із валютою змусило російський уряд шукати інші шляхи для підписання відповідних контрактів. Лише наприкінці 1916 р. В. П. Барку вдалося знайти кошти та сплатити за контрактами. Проте міністерству шляхів сполучення не вистачало 320 млн. крб., аби розрахуватися з американськими підрядниками. У лютому 1917 р. необхідна сума в англійській валюті була зрештою виплачена американським компаніям [8, с. 72].

Отже, війна викликала кризу у фінансовій системі Російської імперії, загальні видатки якої у роки війни становили колосальну суму – понад 39 млрд. карбованців. Упродовж 1914–1916 рр. видатки державного бюджету зросли майже у чотири рази, що призвело до дефіциту бюджету, який за чотири роки війни становив 49 млрд. карбованців. На сплату одних лише відсотків державного боргу щорічно витрачалось 3 млрд крб, що дорівнювало розміру довоєнного бюджету країни. Проте війна обернулася не лише кризою для фінансової системи, але й започаткувала нові можливості для російської буржуазії, яка активно скористалася ними. У роки війни значно прискорився розвиток фінансово-промислових монополій. Потужні концерни О. І. Путілова, братів Рябушинських та інших відомих підприємців виникли за особливих умов інфляційної кон'юнктури ринку, адже вони збагачувалися за рахунок військових замовлень, накопичення капіталів у знеціненій інфляцією валюті, товарної та біржової спекуляції. Власне інфляційна кон'юнктура ринку упродовж війни створила сприятливий ґрунт для зосередження в руках приватних банків і фінансово-промислових груп концесій, підприємств, залізниць, акціонерних товариств.

2.3. Становище сільського господарства.

Перебудова народного господарства за умов війни відбувалася не тільки у промисловості і фінансах країни, але й у сільському господарстві. Розміри дворянського землеволодіння внаслідок столипінської аграрної реформи неухильно зменшувалися. Спостерігалося відносно (на тлі натуралізації сільського господарства) зростання товарності поміщицьких господарств у південноросійських губерніях, але таке зростання відбувалося за рахунок кормових культур, у той час як селяни були змушені підтримувати належний рівень товарності за рахунок кормових культур. Загалом процеси перетворення великих поміщицьких господарств на капіталістичні латифундій відбувався вкрай повільно. Ефективні товарні господарства внаслідок політики твердих цін перетворювалися на своєрідні державні господарства, економічний зиск яких зумовлювався патріотичним піднесенням у роки війни [63, с. 44].

Відчутною втратою у розвитку аграрного сектору країни була мобілізація людей на війну. До кінця 1915 р. до війська було мобілізовано 10 млн. осіб. Загалом, від початку війни і до повалення самодержавного режиму навесні 1917 р., до царська армія поглинула майже 15 млн. осіб [130, с. 450], з яких 10 млн. були селянами. Російське село у такий спосіб втратило не менше половини від усіх своїх робітників [50, с. 192]. Мобілізація населення на війну порушило систему забезпечення сільського господарства робочою силою. Значних збитків, крім селянських і куркульських, зазнали й поміщицькі господарства [50, с. 92].

Політика мобілізації «іногородців» (казахів, узбеків, таджиків, туркменів та уйгурів) у Туркестанському краї, що провадилася урядом влітку 1916 р. призвела до масових заворушень серед місцевого населення [139, с. 72–73]. Для придушення антиурядових виступів місцевою адміністрацією були застосовані каральні загони [139, с. 90]. На початку 1917 р. до смертної кари були засуджені 347 учасників повстання, 300 осіб було ув'язнено та заслано на каторгу [139, с. 93].

В силу аграрного характеру країни та великої кількості сільського населення, переважна кількість призовників були селянами. Людські втрати на селі були компенсовані працею жінок, біженців і військовополонених, яких у Російській імперії станом на 1 вересня 1915 р. налічувалося 553 тис. осіб. Майже 60 % від усіх військовополонених були задіяні у сільському господарстві. Інші працювали у промисловості і транспорті [84, с. 53–58]. Міністерство землеробства у 1916 р. тимчасово звільнило кілька сотень тисяч селян від виконання тилкових робіт на Південно-Західному фронті на час жнив, але вирішити проблему нестачі робочих рук на селі не вдалося.

Очевидно, що дефіцит робочої сили у сільському господарстві можна було вирішити за рахунок механізації сільськогосподарської праці. Проте, як уже зазначалося у першому розділі, технічний рівень російського села був вкрай занедбаним. Сільськогосподарські машини були тільки у поміщицьких і куркульських господарствах. Ба більше, якщо до війни близько половини усіх сільськогосподарських машин у Російській імперії були імпортного виробництва, то після початку війни їх завезення майже припинилося [130, с. 453]. Щоправда, як зазначав О. Л. Сидоров, проблему механізації сільського господарства урядовці намагалися вирішити у 1916–1917 рр., але у підсумку, за словами історика, «головною тяговою силою у сільськогосподарському виробництві у роки війни залишалися воли і коні» [130, с. 459]. Винятком із цього правила, мабуть, залишалися південноукраїнські губернії, в яких іще до війни широко застосовувалася сучасна сільськогосподарська техніка (залізні плуги і парові молотарки). Однак це стосувалося лише поміщицьких і куркульських господарств, у той час як 36 % від усіх селянських господарств взагалі не мали землеробських знарядь [129, с. 55–56].

Війна потребувала мобілізації не лише величезних людських ресурсів. На потреби армії до весни 1917 р. було мобілізовано у населення близько 2,6 млн. коней [50, с. 115].

У роки війни різко скоротилося споживання мінеральних добрив. Так, якщо у 1913 р. щорічно витрачалося 46 млн. пудів азотно-фосфатних добрив,

більша частина з яких імпортувалася з Німеччини, то у 1916 р. цей показник дорівнював не більше 10 % від довоєнного рівня споживання [130, с. 463]. У роки війни сільське господарство Російської імперії мінеральними добривами забезпечували лише чотири заводи (у Вінниці, Одесі, Москві та в Охтенську), на яких щорічно вироблялося не більше 700 тис. пудів добрив [50, с. 134]. Цього було вкрай недостатньо для ефективного господарювання. Якщо до війни добривами було підживлено 1,8 % від усіх посівних площ в імперії, то у роки війни цей показник дорівнював майже нулю [50, с. 136].

Значні втрати робочої сили, скорочення поголів'я робочої худоби, погіршення технічних умов сільськогосподарського виробництва неминуче призвели до скорочення посівних площ і зменшення врожайності. Крім цього, негативно позначилося на розвитку аграрного сектору Російської імперії припинення економічних відносин сільського господарства із світовими ринками, з якими воно було органічно пов'язано до війни. Адже російське сільське господарство, як відомо, залежало від експорту. Український та кубанський хліб, сибірська олія, а також кукурудза, ячмінь, жито були винятково експортними одиницями товарів із Російської імперії. Близько третини усього експортованого до війни російського хліба (250 млн. пудів) припадало на Німеччину та Австро-Угорщину. У 1914 р. загальний експорт зернових із Російської імперії зменшився майже наполовину, а у 1915 р. він сягнув своєї критичної позначки у 39 млн. пудів. Зрештою виступ Туреччини на боці Німеччини зовсім відрізало російське сільське господарство від англійських та італійських ринків. Розпочалися процеси становлення економічних відносин із новими ринками збуту, переорієнтації виробництва на потреби внутрішнього ринку [130, с. 464].

Світова війна призвела до скорочення на 20 % посівних площ товарного землеробства Північного Причорномор'я та Північного Кавказу. Найменше постраждали Степовий край, Оренбурзька, Астраханська, Уфимська губернії, Західний Сибір. Значно скоротилося вирощування картоплі і технічних культур [84, с. 20–21], зокрема, бавовни. Врожайність останньої у Туркестанському краї

впала з 20 тис. пуд. у 1915 р. до 7,8 тис. у 1917 році [139, с. 58]. Натомість зросли посівні площі для кормових культур, зокрема, вівса та ячменю. Оскільки ринкові ціни на овес були у кілька разів вищими за жито і пшеницю, поміщики мали певний зиск саме від врожаю вівса. Можна погодитися із думкою А. М. Анфимова, що завищені ціни на кормові культури зерна прискорили розвиток продовольчої кризи в країні [50, с. 142].

Отже, різке скорочення посівних площ продовольчих культур, особливо у поміщицьких господарствах, було однією з причин продовольчої кризи, що загострилася у країні, однак не єдиною, адже хліба було достатньо, аби прогодувати армію та населення [130, с. 469]. Тобто, основною причиною продовольчої кризи був загальний занепад у сільському господарстві, що посилювався на тлі інших економічних негараздів. Зокрема, у 1916 р. більша половина від усього товарного зерна в країні (795 млн. пудів) спрямовувалася на забезпечення армії. Те, що залишилося (близько 300 млн. пудів) розподілялося поміж містами нерівномірно. З районів сільськогосподарського виробництва зерно повинно було потрапляти до нечорноземної смуги країни, де валовий збір зернових був набагато меншим. Проте транспортна криза, система заборон на вивіз хліба, приховування запасів хліба, що широко застосувалися банками, підприємцями, поміщиками і куркулями, призводили зрештою до скорочення хлібних поставок, дефіциту продовольства у містах і селищах. Як зазначала Т. М. Китаніна, крім об'єктивних чинників, які впливали на подорожчання хлібу, також були й суб'єктивні. Так, незважаючи на вдалий врожай зернових у 1915 р., ціни на хліб залишалися надто високими, що було, на думку дослідниці, наслідком «спекулятивних дій на тлі загальної тенденції до підвищення цін» [84, с. 38]. Загалом лише у 1916 р. ціни на всі групи продовольчих товарів в країні зросли на 200 % від рівня довоєнних цін [84, с. 39].

Подорожчання продуктів харчування, а згодом їх дефіцит відчувалися у багатьох російських містах одразу після початку війни. У 1915 р. переважна більшість міст і повітів 47 губерній повідомили про труднощі у постачанні

хліба, солі, цукру і риби [130, с. 469]. У 1915–1916 рр. у деяких містах спалахнули «хлібні бунти». У серпні 1915 р. у Москві заворушення з приводу продовольчої кризи завершилися розстрілом демонстрантів. У червні 1916 р. у Нижньому Новгороді виступи голодних містян призвели до збройних сутичок із поліцією. Новгородців підтримали робітники Сормовських заводів. Заворушення спостерігалися у Харківській, Саратовській, Костромській губерніях та у Сибіру.

Особливі проблеми були із постачанням м'яса. Якщо до війни був дефіцит із постачанням яловичини, який покривався за рахунок постачання худоби з Азійської Росії, то у роки війни постачання худоби на приватний ринок припинилося повністю. У 1916 р. в Європейській Росії налічувалося 36 млн. голів великої рогатої худоби. Продукція російського тваринництва, на противагу іншим галузям сільського господарства, майже не експортувалася, адже його вистачало лише для задоволення потреб внутрішнього ринку [50, с. 318].

Водночас споживання м'яса за роки війни збільшилося. Потреби армії у м'ясі у 1916 р. становили майже 40 млн. пудів на рік. Ціни на м'ясо у 1916 р. зросли порівняно із 1914 р. вдвічі. Земства зазначали про загальне скорочення головного фонду рогатої худоби на 5–7 млн. голів. Зайва худоба була лише на окраїнах губерній та в Азійській Росії, звідки доправити її до центрів споживання м'яса було дуже складно. За цих умов уряд монополізував право регулювання процесів постачання м'яса як на вільний ринок, так і до армії, а також був змушений вдаватися до реквізиції худоби в областях, які були ближче до фронту [130, с. 472]. Але навіть у такий спосіб урядова заготівельна кампанія задовольняла потреби фронту та населення міст у м'ясних продуктах лише на 10 % від необхідної кількості [50, с. 322].

За роки війни виникли проблеми з постачанням цукру. Виробництво вітчизняного цукру у 1914–1917 рр. скоротилося на 30 % від довоєнного рівня [50, с. 164]. У жовтні 1916 р. уряд уперше був змушений вдаватися до імпортування цукру у розмірі 20 млн. пудів.

Було декілька причин цукрового голоду. Якщо до війни на території Російської імперії діяло 293 цукрових заводи, то вже у 1916 р. їх кількість скоротилися до 235, що пов'язувалося з окупацією польських губерній, де знаходилися головні виробничі потужності цукрових заводів [130, с. 474]. Щоправда, промисловцям вдалося відновити довоєнний рівень посівних площ цукрового буряку і залучити, за допомогою уряду, військовополонених для виконання польових робіт. Проте, через відсутність належної кількості мінеральних добрив, низьку якість насіння врожайність цукрового буряку виявилася не високою. Крім цього, значні труднощі виникли упродовж транспортування як сировини, так і готової продукції цукрових заводів. Так, з 210 тис. вагонів, призначених для перевезення буряку у вересні 1916 р., залізницею фактично було подано лише 24 тис., а в жовтні – 55,4 тис., тобто менше половини з необхідних вагонів [130, с. 477].

Водночас слід мати на увазі, що цукрова промисловість залишалася вельми прибутковою галуззю промислового виробництва. Наприклад, завдяки довоєнному нормуванню у виробництві цукру з боку уряду (Рада міністрів завдяки квотуванню на час цукроваріння обмежувала виробництво цукру й у такий спосіб створювала штучний дефіцит цукру на внутрішньому ринку, підтримувало завищені ціни на нього), державна скарбниця у вигляді акцизу щорічно отримувала прибуток у 130 млн. карбованців [130, с. 475]. Однак у роки війни цукрова промисловість опинилася під контролем провідних російських банків («Російський для зовнішньої торгівлі банк», «Російсько-Азійський банк» і «Московський купецький банк»), які створили монопольне об'єднання цукрозаводчиків – Бюро рафінерів, яке намагалося зберегти вільні ціни на ринку цукру. Натомість уряд встановив тверді ціни на цукор і відтермінував сплату акцизів на нього. Однак промисловці вимагали відпустити ціни та скасувати урядові обмеження на виробництво цукру. Зрештою, непоступливість уряду призвела до виникнення штучного цукрового голоду в країні восени 1916 року [130, с. 478].

Значних втрат у роки війни зазнало гуральництво, яке було важливою галуззю довоєнного поміщицького господарства. Напередодні війни на території країни налічувалося понад 3 тис. гуралень, з яких у Царстві Польському було 421 завод. Після ухвалення урядом 29 серпня 1914 р. «сухого закону» (заборони на продаж горілки) та окупації польських губерній, кількість діючих гуралень зменшилася з 2 326 у 1915 р. до 681 у 1916 р., а виробництво спирту – зі 124 млн відер у 1914 р. до 10 млн. у 1916 році [50, с. 165]. Щоправда, поміщики спробували замінити гуральництво виробництвом крохмалю, але, як виявилось, без особливих успіхів [50, с. 166] .

Натомість війна створила нові можливості у розвитку поміщицького господарства, що пов'язувалися із зростаючими потребами армії та народного господарства у деревині. Внаслідок припинення експорту та скорочення внутрішнього споживання деревини на потреби будівництва у роки війни, лісові господарства поміщиків приносили їм чималі прибутки [50, с. 167].

Наприкінці 1916 р. проблема із забезпеченням продуктами харчування армії та цивільного населення країни загострилася. Ручне регулювання урядом цін на хліб не розв'язали продовольчу кризу. Близько 60 міст Європейської Росії опинилися без необхідних продуктів харчування [130, с. 488]. Для повноцінного забезпечення армії та населення, за підрахунками Т. М. Китаніної, уряду не вистачало одного мільярда пудів хліба [84, с. 212]. Незважаючи на те, що об'єми товарного зерна впали до 795 млн. пуд., хлібні резерви становили влітку 1916 р. понад 402 млн. пудів хліба. Тобто армія і населення міст принаймні Європейської Росії могли бути забезпеченими хлібом аж до наступних врожаїв [84, с. 219].

Проте, як зазначав командуючий Південно-Західним фронтом генерал О. О. Брусилов у другій половині листопада 1916 р. у своїх повідомленнях на адресу уряду, ситуація із продуктами харчування та фуражем в армії стала критичною, що змусило урядовців терміново відправити на фронт 486 млн. пудів резервного хліба, що було на 112 млн. пудів менше за попередній рік [50, с. 298]. Уряд був змушений посилити реквізиції продуктів харчування на селі

[130, с. 492]. Однак запровадження політики продовольчої розкладки та експропріація залишків хліба успіху не мали. Вдалося зібрати лише 20 % від необхідної кількості хліба, а той, що зібрали, через брак вагонів своєчасно не потрапляв до місць призначення. На початку 1917 р. продовольча криза в країні ставала загрозливою для самодержавного режиму.

З іншого боку, як зазначав А. М. Анфімов, хліба в країні було достатньо. Наприклад, за його підрахунками, у 1915 р. лише надлишок жита становив 600 млн. пудів за потреби споживання цього хлібу у 100 млн. пудів; надлишок хліба у селянських господарствах становив 35 % від усіх запасів хліба в країні [50, с. 307–308]. Проте гостро бракувало борошна, адже млинару та підприємці очікували на зростання цін на борошно [50, с. 310]. Так, майже зупинили свою роботу 54 % від усіх млинів Російської імперії [130, с. 495].

Зрештою, взимку 1917 р. у російських столицях та інших великих містах імперії зупинили свою роботу майже всі хлібопекарні. Постачання до міст продуктів харчування різко скоротилося. Країну поступово охопив голод [130, с. 497–498].

Отже, Світова війна виявилася важким випробуванням для всіх галузей народного господарства, у тому числі, сільського господарства. Війна оголила відсталість аграрного сектору російської економіки, його низькі виробничі показники. Селянські господарства, які виробляли майже половину усього хліба в країні, вирізнялися своєю вкрай низькою товарністю. Було очевидно, що аграрна реформа П. А. Столипіна була далекою від свого завершення. Натомість поміщицькі господарства посилили свої економічні позиції, прагнули підтримки з боку фінансово-промислових груп, які активно втручалися у процеси підприємництва в аграрному секторі. Власне останній чинник був однією з причин продовольчої кризи 1916–1917 рр., адже хліба в країні було достатньо, аби нагодувати армію та населення міст. Проте спекулятивні ціни на продукти харчування стимулювали штучний дефіцит на ринку. З іншого боку, криза у залізничному сполученні 1916 р. посилила проблему з постачання хліба та м'яса до армії та міст. Важливою втратою для

сільського господарства у роки війни була загальна військова мобілізація населення, яка знекровила російське село. Кілька мільйонів працездатних селян були змушені воювати за чужі економічні інтереси.

Таким чином, Російська імперія вступила у війну на піку модернізації свого економічного життя. Народне господарство у 1914 р. переживало бурхливий розвиток за умов приватного підприємництва. Війна обернулася для російської економіки глибокою кризою і створенням нових можливостей для економічної модернізації водночас. З одного боку, найбільш слабкою ланкою в економічному розвитку царської Росії виявився залізничний транспорт, який був нездатним задовольнити потреби металургійної промисловості, базової галузі військової економіки, а також сільського господарства. Зрештою поглиблення кризи у транспортному господарстві країни спричинило колапс у розвитку важкої індустрії на початку 1917 р., посилюючи продовольчу кризу в армії та у містах. Але з другого – війна пожвавила фінансову активність російських підприємців, які виступили головними інвесторами російської промисловості. Створення у роки війни потужних фінансово-промислових груп підкреслювало бажання російської буржуазії збільшити свої статки за рахунок військових замовлень. Держава поступово втрачала ініціативу в організації економічного життя у надзвичайних умовах війни. Проте російська економіка залишалася ізольованою від зовнішніх ринків, що посилювало суперечності в її розвитку, але підігрівала інтерес у російській буржуазії, яка виступала за війну до переможного кінця. Глибока економічна криза, що вразила народне господарство у 1916 р., загострила ситуацію у сільському господарстві. Загальні економічні катаклізми, що пов'язувалися із початком Світової війни, окупація значної частини Європейської Росії, мобілізація населення, гостра нестача робочої сили та інші негативні наслідки війни, призвели до скорочення посівних площ, до зниження виробництва основних сільськогосподарських культур. Однак катастрофічного занепаду сільського господарства не сталося. Валовий збір зернових культур за роки війни виявився достатнім, аби нагодувати країну та її армію. Заборона на вивіз хліба насичувала внутрішній

ринок, послаблювала гостроту продовольчої кризи. Проте голод у російських містах на початку 1917 р. був викликаний низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, зокрема, кризою у залізничному сполученні та спекуляціями на ринку хліба. Водночас уряд намагався врегулювати вищезазначені проблеми та повернути собі втрачену на початку війни ініціативу в економічній політиці.

Розділ 3

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ

3.1. Політика мобілізації промисловості.

Відомо, що майже усі країни, які брали участь у війні, вже через кілька місяців після її початку вичерпали свій мобілізаційний ресурс економічного розвитку. Уряди воюючих країн повинні були ухвалювати термінові рішення щодо посилення економічного потенціалу своїх армій. Необхідно було залучати інвестиції, приватний сектор виробництва, запроваджувати особливий режим виробництва на державних підприємствах, які працювали на оборону. Було очевидно, що уряди, які не виявили оперативності та гнучкості у своїй економічній політиці у роки війни, ставили під загрозу перемогу своєї країни.

Царська Росія, як зазначалося у попередньому розділі, лише розпочала політику економічної модернізації, була змушена «на повному ході» перебудувати свою економічну політику з урахуванням потреб військового часу. Самодержавний уряд вирізнявся своїми консервативними підходами щодо розв'язання складних економічних проблем, непоступливістю у спробах поглиблення реформ, неквапливістю в ухваленні своїх політичних рішень, адже остаточне рішення завжди залишалася за царем. Не стали винятком із цього правила надзвичайні умови економічного розвитку у роки війни. Як відомо, справа зрушилася з місця тільки після того, як Головне артилерійське управління (ГАУ) і Військове міністерство у серпні 1914 р. закликали самодержавство до політики мобілізації економіки. Однак на початку наступного року ситуація із постачанням військової техніки і зброї до російської армії погіршилося, що змусило її відступати по усьому Західному фронту.

Навесні 1915 р. розпочала свою роботу новостворена урядова комісія під головуванням начальника ГАУ генерала Д. Д. Кузьміна-Караваєва, яка розглядала питання мілітаризації економіки [22, с. 65]. До складу комісії

входили представники міністерств і відомств [22, с. 72]. За результатом діяльності комісії, військовий міністр В. О. Сухомлинов і новопризначений 25 травня 1915 р. начальник ГАУ О. О. Маніковський запропонували Раді міністрів ухвалити проект державної політики мобілізації промисловості [22, с. 68–74].

Члени комісії посилалися на досвід союзників Російської імперії, уряди яких запровадили зобов'язання підприємців виконувати військові замовлення, дозволили секвеструвати приватні підприємства на користь державної скарбниці. На думку членів комісії, відповідні закони від 4 вересня і 14 жовтня 1914 р., за якими російський уряд міг регламентувати діяльність промисловості, дозволяли урядовцям використовувати досвід західноєвропейських країн [130, с. 50].

Під поняттям «мілітаризація промисловості» в Російській імперії комісія Д. Д. Кузьміна-Караваєва розуміла максимально широке комплектування контингенту службовців колишніми військовими або військовими у запасі. Натомість робітники та інші службовці підприємств під це поняття не потрапляли, тобто вони залишалися військовозобов'язаними і могли залишати підприємство. Очевидно, що загрожувало підприємцям втратою кваліфікованих працівників. Тому Військове міністерство наполягало на тому, щоб поняття мілітаризація промисловості стосувалася усіх. Уряд не підтримав пропозицію військового відомства, хоча в цілому не заперечував проти того, щоби зобов'язати окремі підприємства за клопотанням військового міністра звільнити своїх працівників від військової мобілізації і залишати їх на заводах і фабриках, які працювали на оборону. За поданням новопризначеного військового міністра О. О. Поливанова, Рада міністрів 12 червня 1915 р. ухвалила постанову про мобілізацію промисловості. Усі працівники «оборонних» підприємств отримували відстрочку від служби в армії [130, с. 53].

Навесні 1915 р. проблема забезпечення російської армії снарядами загострилася, адже усі запаси набоїв були вичерпані, а нове виробництво не налагоджено. Для того, щоби ознайомитися із реальним станом справ у діючій

армії, голова Державної думи М. В. Родзянко і лідер фракції октябристів О. І. Гучков відвідали фронт. За результатами цієї поїздки, на початку травня 1915 р. М. В. Родзянко запропонував Миколі II створити Особливу нараду з посилення артилерійського постачання діючої армії. Цар погодився і 14 травня під головуванням В. О. Сухомлинова Особлива нарада, у складі М. В. Родзянко, членів Державної думи О. Д. Протопопова, І. І. Дмитрюкова, М. В. Савича, генералів О. П. Вренандера, М. О. Беляєва, О. С. Лукомського, О. О. Маніковського, Є. К. Смиловського, а також відомих підприємців О. І. Путілова і О. І. Вишнеградського, розпочала свою діяльність [130, с. 62–63].

Формально Особлива нарада підпорядковувалася військовому міністру, проте мала вельми широкі повноваження: від забезпечення артилерійським спорядженням армії до секвестрування підприємств на потреби фронту і термінове отримання безвідсоткових кредитів. Тобто це був міжвідомчий урядовий орган із винятковими правами, що був незалежним у своїй політиці від військової та цивільної влади.

Проблеми мобілізації промисловості стали предметом для обговорення на другому засіданні Наради 18 травня 1915 р., на якому було ухвалено рішення про те, що термін військових замовлень встановлювався до червня 1916 року. Відповідно ГАУ зобов'язувалося надати уряду відомості про рівень забезпеченості армії порохом і вибухівкою. Урядовці повідомили військових про звільнення від військової мобілізації залізничників, поштарів і кваліфікованих працівників «оборонних» підприємств. Гостро постало питання про виробництво пороху та вибухівки. Дефіцит складових пороху та вибухівки загалом компенсувався за рахунок імпорту толуолу та піроксиліну із США. Учасники Наради закликали до налагодження вітчизняного виробництва вибухівки та пороху [22, с. 82–86]. Вже восени 1915 р. за рішенням Наради 39 російських заводів виготовляли сірчану кислоту [130, с. 65].

Важливим питанням для Особливої наради з посилення артилерійського постачання діючої армії залишалося питання щодо плану виробництва снарядів та участі у ньому промисловців. М. В. Родзянко виступав за широке залучення

усіх «суспільних сил» до цього процесу, зокрема, земських і повітових організацій. Пропозиція М. В. Родзянко було одногосно підтримана учасниками Народи й 27 травня 1915 р. В. О. Сухомлинов звернувся до голів 43 губернських земських управ із листом, в якому закликав надати устаткування місцевих заводів і фабрик для потреб оборони, посприяти процесам мілітаризації місцевої промисловості [130, с. 67]. Водночас М. В. Родзянко висловився за те, аби залучити до цієї справи постійні з'їзди промисловості і торгівлі, біржові комітети, а також інші організації, що об'єднували промисловість. Народа підтримала його пропозицію [27, с. 20]. На місцях створювалися особливі організації, які виступали посередниками між Народою і промисловцями, які мали своїх представників у цих організаціях.

Крім регулювання військових замовлень всередині країни, Особлива нарада була органом, який мав відповідні повноваження закордоном. Так, 1 червня 1915 р. на Народі розглядалася пропозиція лорда Кітчінера щодо постачання 12 млн. снарядів с листопада 1915 р. по листопад 1916 року. Начальник Штабу верховного головнокомандуючого генерал М. М. Янушкевич звернув особливу увагу Народи щодо цієї пропозиції, яка, на думку генерала, мала важливе політичне значення [22, с. 100–106]. Після гострих дискусій учасники Народи ухвалили позитивне рішення.

Водночас Народа сприяла організації виробництва гармат на заводах Путілова, визначила можливості уральської гірничої промисловості у загальних процесах мобілізації промисловості, брала участь у вирішенні проблеми евакуації Ризького промислового району, опікувалася питаннями вивезення вугілля з Архангельська, налагодження прямого сполучення зі Швецією для імпортування творів тощо [130, с. 70–71].

Незважаючи на помітну активізацію процесів мілітаризації промисловості внаслідок діяльності Народи, її ініціативи гальмувалася малорухомою бюрократичною системою влади. Наприклад, паралельною структурою була Особлива розпорядча комісія з артилерійської частини. Для ухвалення остаточних рішень Народа повинна була звертатися за відповідною резолюцією

до військового міністра, який, щоправда, за наказом царя був змушений ухвалювати майже усі рішення Народи.

Крім цього, В. О. Сухомлинова підозрювали у тому, що після початку війни він не докладав усіх зусиль, аби збільшити виробництво казенних заводів, свідомо гальмував процеси мілітаризації російської промисловості на початковому етапі війни, опікувався справами жандармського полковника С. М. Мясоєдова, якого безпідставно звинуватили у державній зраді і стратили, підтримував зв'язки із австрійською розвідкою. Проте, як зазначав відомий російсько-англійський історик Г. М. Катков, сфабрикована Ставкою і думським лібералами на чолі з О. І. Гучковим і М. М. Янушкевичем «справа Мясоєдова» була зручним поясненням того, чому російській армії навесні 1915 р. не вистачало набоїв, виправданням поразки X армії наприкінці січня 1915 р., а також для того, аби скомпрометувати В. О. Сухомлинова, проти якого інтригував верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович [79, с. 141]. Водночас шпигуноманія у вищих ешелонах влади супроводжувалася німецькими погромами у Москві наприкінці травня 1915 р., збитки від яких становили 40 млн. карбованців [63, с. 53].

Після відставки В. О. Сухомлинова з посади військового міністра 12 червня 1915 р., Особливу нараду очолив О. А. Поливанов [130, с. 77]. Призначення останнього на посаду військового міністра було, як зауважував А. С. Сидоров, поступкою царя громадській думці, адже О. А. Поливанов на противагу В. О. Сухомлинову виступав за поглиблення співробітництва із буржуазією, мав підтримку з боку октябристів і вочевидь був протезе О. І. Гучкова [130, с. 79].

За міністерства О. А. Поливанова вплив російських підприємців на економічну політику уряду значно посилювався. Наприклад, голова Народи погодився із пропозицією М. В. Родзянко скасувати Особливу розпорядчу комісію з артилерійської частини, зосередити політику мобілізації економіки в руках військового міністра. 5 липня 1915 р. член Державної ради, колишній міністр торгівлі і промисловості С. І. Тімашев запропонував О. А. Поливанову

ухвалити програму урядової політики з мобілізації промисловості. За проектом С. І. Тімашева, зокрема, передбачалося орієнтуватися на максимальне виробництво всередині країни; підтримувати великі підприємства; запровадити жорсткий контроль не тільки у сфері розподілу державних замовлень, але й щодо терміну їх виконання; примусити промисловців працювати на оборону [130, с. 80]. Пропозиції С. І. Тімашева загалом були підтримані членами Народи, яка розгорнула бурхливу діяльність з мобілізації вітчизняної промисловості.

Завдяки зусиллям Народи у повному обсязі було відновлено виробництво у Петроградському промисловому районі (зокрема, заводи Путілова отримали багатомільйонні замовлення), розширено виробництво на уральських заводах, які отримали від уряду півторамільйонний кредит [130, с. 81–82]. 15 липня 1915 р. на засіданні Народи обговорювалася паливна проблема, яка дедалі загострювалася. Члени Народи запропонували збільшити кількість робітників на вугільних шахтах Донбасу зі 160 тис. до 250 тис. осіб за рахунок біженців, військовополонених і «жовтої праці» (китайських і корейських найманців). Народа підтримала пропозицію С. І. Тімашева щодо загальної реквізиції донецького мінерального палива. Також було ухвалено важливе рішення про націоналізацію нафтової промисловості [130, с. 83].

Значної уваги було приділено проблемам постачання імпортової зброї, адже виробничі потужності провідних зброярських заводів в Іжевську і Тулі були далекими від того, аби задовольнити потреби армії. 29 липня 1915 р. Народа розглянула пропозиції англійських та американських компаній на постачання кількох мільйонів рушниць і набоїв до них за середньою ціною у 70 доларів за боєкомплект [130, с. 84]. Водночас Народа вирішувала питання загальноекономічного характеру, які визначали роботу оборонної промисловості. Зокрема, учасники Народи опікувалися проблемами евакуйованих підприємств, розглядала клопотання підприємців про додаткове фінансування, виступали посередниками у конфліктах промисловців та

працівниками підприємств, сприяли розв'язанню паливної кризи, транспортного забезпечення тощо.

19 липня 1915 р. у своєму виступі перед депутатами Державної думи голова Ради міністрів І. Л. Горемікін виголосив економічну програму уряду в умовах війни, яка зводилася до реалізації трьох головних пунктів, а саме: збільшити емісію готівкової маси карбованця, посилити військову мобілізацію та створити єдиний орган, який би координував розв'язання проблем постачання армії, розвитку промисловості, забезпечення країни паливом і продуктами харчування. Прем'єр-міністр позитивно оцінив досвід співпраці російської буржуазії та уряду та закликав до об'єднання внутрішніх сил країни заради перемоги, до створення єдиної партії – «партії війни до кінця» [130, с. 88].

17 серпня 1915 р. Микола II ухвалив рішення Державної думи про реорганізацію Особливої наради з посилення артилерійського постачання діючої армії, повноваження якої делегувалися новоствореним нарадам з оборони, палива, продовольства і перевезень. Відтепер замість одної Особливої наради стало чотири, з яких Особлива нарада з оборони держави (Нарада з оборони) мала найбільше прав [130, с. 94].

Зокрема, до компетенції Нарادی з оборони, крім забезпечення армії та флоту усіма видами зброї та бойового спорядження, належали координація зусиль тилу щодо постачання армії та флоту. Склад Нарادی був вельми широким – від працівників міністерств і відомств, депутатів Держдуми до промисловців і банкірів (усього 40 осіб). Усі рішення Нарادی мали рекомендаційний характер і потребували ухвалення головою Нарادی (військового міністра або його заступника). Діяльність Нарادی була підзвітна Державній думі і Державній раді, до яких вона мала подати відповідні журнали засідань після завершення війни. Фінансувалася Нарада за державні кошти [130, с. 103].

Голова Нарادی з оборони мав надзвичайні повноваження у сфері промислової політики. Він міг закривати підприємства, які не виконали казенні

замовлення; мав право вимагати дострокового виконання замовлень; секвеструвати приватні підприємства і призначати для управління ними нових уповноважених. За необхідності він міг усунути від роботи директорів підприємств, які працювали на оборону, призначати нових, встановлювати розміри заробітної плати, умови її виплати тощо. Загалом Народа з оборони могла втручатися до будь-якої сфери економічного життя, контролювати діяльність інших Народ. Тобто Народа з оборони перетворювалася на своєрідний економічний штаб, який регулював народне господарство країни. На місцевому рівні, за указом царя, були створені особливі органи Народи – «заводські наради», які займалися розподілом і перерозподілом державних замовлень на підприємствах, видавати кошти, виплачувати заробітну плату та аванси, секвеструвати підприємства, клопотати перед головою Народи про звільнення або призначення того або іншого керівника підприємства. Головами «заводських нарад» призначалися уповноважені Народи з оборони. Загалом було призначено 11 уповноважених у відповідних промислових районах імперії [130, с. 105].

Більшість районних уповноважених були генералами. Найпомітнішим із них був уповноважений Петроградського промислового району генерал О. З. Мишлаєвський, колишній начальник Генерального штабу. Він брав активну участь у роботі Народи з оборони, а на початку 1916 р. був призначений головою Комітету з металургійної промисловості. Зокрема, на засіданні Народи з оборони 7 січня 1917 р. О. З. Мишлаєвський наголосив на загрозовій ситуації, що виникла у справі постачання палива на металургійні заводи [6, с. 42].

Народа з оборони мала декілька постійних комісій, які готували питання для розгляду. Наглядова комісія на чолі з головою Державної ради А. М. Куломзіним повинна була контролювати виконання замовлень і контрактів, що уклалися з поставниками. Крім цього, створені дві підготовчі комісії: одна опікувалися питаннями артилерійського постачання, а друга – загального характеру, що вирішувала проблеми інженерного, інтендантського і

санітарного забезпечення. За ініціативою члена Народи з оборони В. І. Гурко створена евакуаційна комісія для підготовки плану евакуації підприємств на чолі з М. В. Родзянко. Провідну роль у всіх комісіях грали О. І. Гучков, О. І. Коновалов, Д. С. Зернов, Г. Є. Львов, С. І. Тімашев і М. В. Родзянко.

22 серпня 1915 р. у Зимовому палаці відбулося перше (об'єднане) засідання усіх чотирьох Народ під головуванням Миколи II, котрий у своєму виступі зазначав про необхідність бойового забезпечення армії. У своїх виступах військовий міністр і голова Державної думи підтримали імператора та запевнили його у тому, що новостворені Народи сприятимуть «напруженості виробничих сил країни» з метою забезпечення армії усім необхідним [130, с. 107].

Восени 1915 р. армія відчувала глибоку кризу бойового забезпечення, а отже, головною проблемою, яку намагалося вирішити Особлива нарада з оборони була проблема постачання до армії артилерійського спорядження та снарядів. Народа змогла об'єднати близько 300 підприємств, які виконали державні замовлення на виробництво снарядів на загальну суму у 470 млн. крб., що дозволило на початку 1917 р. відмовитися від допомоги союзників у постачанні снарядів. Лише у 1916 р. Народа з оброни успішно вирішило проблему з постачання снарядів для легкої артилерії. Упродовж 1915–1916 рр. на фронт було відправлено близько 30 млн. снарядів російського і 9,2 млн. іноземного виробництва. Виробництво снарядів середніх калібрів також було успішним. На приватних і державних підприємствах Російської імперії було виготовлено 11,7 млн. снарядів. Загалом упродовж 1915–1916 рр. російською промисловістю було вироблено майже 60 млн. снарядів дрібного і середнього калібру. Певну частину снарядів (передусім, великого калібру) довелося імпортувати. Вітчизняне виробництво снарядів 203 – 305 калібрів було налагоджено лише у 1916 році [130, с. 117–118].

Виробництво артилерії для російської армії у роки війни відбувалося на двох приватних (Путилівський і Царицинський) і трьох казенних (Сормовський, Пермський і Петроградський) заводах. Крім цього, були казенні

арсенали, на яких ремонтували гармати. До другої половини 1916 р. виробництво артилерії фактично було налагоджено на одному – Путилівському заводі. Незважаючи на те, що Нараді вдалося збільшити загальний парк артилерії до 15 тис. гармат у 1916 р., із виробництвом великокаліберних гармат були проблеми. Їх довелося придбавати у союзників. Лише у США російський уряд замовив виробництво гармат на суму у майже 2 млн. крб золотом [130, с. 125].

Водночас Рада з оборони опікувалася проблемами будівництва нових казенних заводів, регулювала діяльність металургійної промисловості, намагалася подолати кризу у перевезеннях (паливну кризу), розв'язувала питання мілітаризації праці, а також сприяла процесам становлення вітчизняної авіаційної промисловості. Наприклад, завдяки зусиллям Ради з приводу організації залізничного сполучення, до 1916 р. (завершилася прошивка вузької колії на широку) вдалося збільшити завантаженість залізниці до 250 вагонів на день. До кінця року обсяг вантажних перевезень залізницею зріс майже удвічі. Завантаженість Архангельського порту збільшилася до 160 млн. пудів, що дозволило англійському урядові збільшити імпорт до Російської імперії [130, с. 164]. Влітку 1916 р. було ухвалено рішення щодо мобілізації нафтової промисловості та визнання нафтопродуктів стратегічними видами палива [31].

Гострі дискусії серед членів Ради викликало питання про мілітаризацію промисловості, тобто запровадження особливого режиму праці для працівників підприємств усіх форм власності, що виконували військові замовлення. Якщо Рада міністрів загалом виступала проти запровадження особливого режиму праці, то більшість учасників Ради висловилися за мілітаризацію, адже вважала її «глибоко державним і справедливим» заходом, оскільки у той час, як одна частина населення «жертвує своїм життям» на фронті, інша повинна працювати не покладаючи рук [130, с. 168]. Зрештою було вирішено розглянути питання мілітаризації праці на засіданнях Державної думи та ухвалити відповідне рішення. Проте остаточного рішення так і не було ухвалено, а Рада обмежилася постановами від 25 травня і 1 червня 1916 р.

про реквізицію праці, за якими до робіт з оборони країни залучилися не тільки робітники, але й селяни та міщани [130, с. 172].

Певних успіхів було досягнуто у розвитку нової – авіаційної – галузі промисловості. У вересні 1915 р. Нарада розглядала пропозицію придбання у Франції обладнання для вітчизняної авіаційної промисловості на суму у 20 млн. карбованців. Було заплановано налагодити у Російській імперії виробництво 90 літаків на місяць [130, с. 180]. Для цього Народою були організована мережа підприємств у Петрограді, Москві, Одесі, Сімферополі, Ростові-на-Дону на яких виготовлялися аероплани, двигуни та інші комплектуючі для літаків. Загалом російська промисловість забезпечила виробництво 73 % від усієї кількості літаків, що були на озброєння у російської армії. Російська авіаційна промисловість значно відставала у виробництві авіаційних двигунів, які доводилося імпортувати. Проте Нараді вдалося налагодити постачання нових літаків до армії у кількості ста одиниць на місяць [130, с. 188].

На початку 1917 р. члени Народи з оборони були змушені визнати кризовий стан у російській економіці, надзвичайну ситуацію, що склалася у постачанні палива та сировини, фактичний колапс транспортної системи. Наприклад, учасники засідання Народи 28 січня 1917 р. дивувалися з того, що «міністерство шляхів сполучення донині не врегулювало своїх відносин із вуглевидобувними компаніями, у той час, як питання про це було поставлене ще влітку 1915 р.» [12, с. 141]; О. І. Гучков, у свою чергу, зауважив, що провина залізниці виявилася у незапопадливому управлінні нею, адже, на його думку, той факт, що прокладання шляхів до місць, де були заготовленні дрова для паротягів, здійснена в останній момент [12, с. 143]. П. М. Мілюков, В. І. Гурко, О. І. Шингарев, М. В. Родзянко та інші учасники засідання Народи 1 лютого 1917 р. зазначали про відповідальність царського уряду за провал у політиці мобілізації економіки, про «бентежні настрої», що панують у суспільстві та в армії, особовий склад якої, за словами М. В. Родзянко, був змушений харчуватися «одною чечевицею» [13, с. 157–160].

Водночас М. В. Родзянко у лютому 1917 р. переконував Миколу II у катастрофічній ситуації, що виникла у залізничному транспорті, у сільському господарстві та у промисловості. Зокрема, він наголошував на фактах хабарництва у системі управління залізницею, звертав увагу імператора на зношеність її рухомого складу, що за словами М. В. Родзянко, «була не лише результат численних зловживань, але й дивовижної безгосподарності місцевих чиновників» [18, с. 77]. Натомість він запропонував програму подолання економічної кризи в державі винятково на ґрунті взаємної довіри і співпраці «між владою і суспільством». Створення уряду народної довіри, за словами М. В. Родзянко, «змусить народ погодитися на нові жертви заради перемоги у Світовій війні» [18, с. 77].

Отже, уряд фактично відмовився від політики, що була спрямована на розвиток державних підприємств. Нарада з оборони спиралася у своїй діяльності на приватну промисловість і підприємницьку ініціативу промисловців, представники яких в урядових комісіях визначали економічну політику держави. Війна стихійно вимагала плановості у розвитку підприємств, економічного розрахунку, міжгалузевої співпраці. Нарада у своїх планах з виробництва снарядів та гармат натомість виходила з принципу стихійності ринку та загальної конкуренції. Засоби державного регулювання провідних галузей народного господарства (машинобудування, металургії, залізниці, видобування) були малоефективними. В жодній галузі промисловості Нарада не змогла встановити жорсткий контроль. Вона розподіляла кошти, але не здатна була контролювати діяльність банків. Нарада не мала важелів, аби розв'язати транспортну кризу, обмежити фінансові спекуляції банківських установ. Зрештою, вона виявилася безсилою зупинити гонитву за надприбутками потужних промислових і фінансових монополій. «Загалом, – зазначав із цього приводу начальник ГАУ, генерал О. О. Маніковський, – панове промисловці виявили настільки непомірні апетити до наживи, що розорили вщент свою «любиму» Вітчизну... Імпровізована мобілізація і робота російської промисловості на потреби оборони без певного плану і без єдиного

вищого керівництва призвели до багатьох помилок, які не могли бути виправленими до самого кінця війни» [22, с. 144, 648, 649].

На засіданні Особливої наради 28 січня 1917 р. О. О. Маніковський наголошував, що відтепер доводиться зупиняти роботу навіть казенних заводів, які виконували обороні замовлення. З метою подолання кризи забезпечення армії відповідною технікою і зброєю, ГАУ підготувала програму урядових заходів, які має ухвалити Рада міністрів. Проте, як зазначав О. О. Маніковський, становище металургійної галузі виробництва залишається критичним, передусім, внаслідок дефіциту палива [12, с. 142].

Отже, політика мобілізації промисловості була запроваджена Особливою нарадою з посилення артилерійського постачання діючої армії (Особлива нарада з оборони) навесні 1915 р. в умовах гострого дефіциту зброї, а також політичної кризи, що охопила країну після відступу російської армії по всьому фронті. Економічні проблеми у розвитку вугільної промисловості, транспорту, металургії негативно впливали на роботу оборонних підприємств. Влітку 1916 р. уряд намагався зупинити скорочення виробництва, налагодити постачання армії. Загалом йому це вдалося. Однак проблема озброєння армії не була вирішена. Незважаючи на збільшення виробництва снарядів, рушниць, пороху потреба у закордонних замовленнях на зброю не зникла. За роки війни не було відкрито та обладнано жодного вугільного району, жодного великого металургійного підприємства або машинобудівного заводу. Хоча спроби створити мережу казенних заводів дещо пожвавили промислове виробництво.

3.2. Діяльність військово-промислових комітетів.

Відступ російської армії з Галичини викликав «патріотичну тривогу» серед представників російської громадськості і підприємців. Внаслідок безпорадності урядовців у розв'язанні проблем озброєння армії, самодержавство було змушено налагодити тісне співробітництво із лідерами вітчизняної буржуазії. Із цією метою на початку війни були створені такі громадські організації російських підприємців, як Загальноросійський земський союз, Загальноросійський міський союз, Союз земств і міст (Земгор), а також Центральний військово-промисловий комітет [157, с. 9].

Земгор, який сприяв процесам забезпечення армії, об'єднав передусім дрібну промисловість на місцевому рівні, координував процеси постачання до армії одягу, взуття, кінної зброї тощо. Особливе місце у структурі Земгору посідали підприємства, що обробляли шкіру. Незабаром Союз земств і міст став монополістом у справі постачання до армії виробів зі шкіри. Крім забезпечення армії суто інтендантським спорядженням, Земгор постачав на фронт ручні гранати, набої до бомбометів тощо. За кошти цієї організації у Москві була збудована шкіряна фабрика, придбана текстильна фабрика «Поставщик». Земгор координував діяльність фабрики військово-польових телефонів у Москві, майстерні вимірювальних пристроїв та механічні заводи у підмосковному Подільську. У прифронтовій зоні Земгору належали заводи дубильних екстрактів, шкіряні, ливарні, деревообробні заводи, а також підприємства з виробництва твердого спириту. Крім цього, Союз земств і міст сприяв діяльності консервних заводів, фабрик хутряного взуття, різноманітних кравецьких майстерень. Загалом, у 1915–1916 рр. Земгор отримав від уряду замовлення на суму у 193 млн. карбованців [157, с. 87, 107].

Рішення щодо створення військово-промислових комітетів (ВПК) було запропоновано П. П. Рябушинським на ІХ торгово-промисловому з'їзді 27 травня 1915 року. Відомий банкір і політичний діяч щойно повернувся з фронту й під враженнями від побаченого закликав російських підприємців і промисловців об'єднатися «заради інтересів армії», створити Центральний

військово-промисловий комітет (ЦВПК) із відповідною мережею місцевих комітетів. «Ми повинні, – звертався П. П. Рябушинський до учасників з'їзду, – продовжувати війну до повного виснаження, до останнього солдата, до останнього патрону, до останньої повозки» [Цит. за: 113, с. 135].

У резолюції з'їзду зазначалося, що створення ЦВПК мало на меті скоординувати роботу усієї промисловості на потреби оборони і для узгодження цієї роботи з урядом [157, с. 53]. Комітету пропонувалося «звернути особливу увагу на питання промислових вантажів і палива, а також забезпечення промислових підприємств необхідними засобами». Ядром організаційного ЦВПК було визнано Раду з'їздів представників промисловості і торгівлі. Власна назва «Військово-промислові комітети», мабуть, було запозичено з досвіду Німеччини [115, с. 60].

Радою міністрів 4 серпня 1915 р. ухвалено статут ЦВПК (27 серпня 1915 р. – ухвалені царем), після чого створені його місцеві осередки [157, с. 57]. На початку 1916 р. уже діяли 220 місцевих комітетів, які об'єдналися у 33 обласних ВПК, що знаходилися у великих промислових центрах імперії. З-поміж обласних ВПК важливу роль відігравав Московський обласний комітет, який об'єднав 45 місцевих комітетів Московської, Тверської, Тульської, Рязанської, Володимирської, Костромської, Смоленської, Мінської, Воронежської, Курської та Симбірської губерній [157, с. 58].

ВПК були організовані за єдиним планом у всіх великих містах. Їх організаційна структура була вельми складною. Наприклад, у ЦВПК було створено 13 відділів – механічний і машинобудівний, металічний, вибухівки, лікарсько-санітарний, продовольчий, транспортний, паливний тощо. Місцеві комітети виконували замовлення не тільки на виготовлення набоїв, але й на предмети широкого вжитку (обмундирування, взуття, відра тощо). Із метою запровадження гнучкого підходу щодо виконання замовлень у структурі ВПК виокремлювалися численні підрозділи та секції.

За статутом ЦВПК, кошти комітетів формувалися з трьох джерел: урядових субсидій; одновідсоткових стягнень із суми замовлень, які

отримували комітети; добровільних внесків учасників організацій. Очевидно, що цих коштів вистачало тільки на утримання керівного складу комітетів. Натомість фінансувати підприємства, що виконували замовлення, або створювати нові підприємства комітети не могли. За такої ситуації впливові підприємці, які належали до складу комітетів, надавали їм «гарантійні капітали» [115, с. 61]. Наприклад, Київський ВПК отримав гарантійний капітал на суму в 1 млн. крб. від його голови, київського промисловця і банкіра, М. І. Терещенко.

Отже, у створенні ВПК активну участь взяли представники російської буржуазії. Так, головою ЦВПК було обрано відомого підприємця та політичного діяча Російської імперії О. І. Гучкова, а його заступником співзасновника Московського банку та лідера Партії прогресистів О. І. Коновалова. До керівних органів ЦВПК належали успішні представники технічної інтелігенції, впливові промисловці та фінансисти. З-поміж останніх, зокрема, були «нафтовий король Росії» Е. Л. Нобель, директор Путилівського заводу А. Ф. Брінк, брати Рябушинські, співзасновник Московського банку та голова правління «РАЛО» С. М. Третьяков, голова Московського біржового комітету Г. О. Крестовников, управляючий відділом промисловості у Міністерстві промисловості і торгівлі В. П. Литвинов-Фалинський та інші. У діяльності Київського та Харківського ВПК провідну роль відігравали М. І. Терещенко та М. Ф. Дітмар відповідно [115, с. 62].

ВПК були тісно пов'язані із союзами земств і міст, які організовували військові шпиталі, допомагали біженцям, сприяли забезпеченню армії продуктами харчування та одежею [157, с. 88]. Наприклад, у 1914–1915 рр. союзами було виготовлено 25 млн. білизни, а у 1916 р. Земський союз отримав замовлення на 24 млн. тулубів і валянок для армії. У США союз придбав 3 млн. чобіт та 1 млн. 700 тис. черевиків [157, с. 92].

Московський ВПК активно співпрацював з іншими громадськими організаціями – Загальноросійськими земським і міським союзами, що сприяли санітарному забезпеченню армії. Влітку 1915 р. було створено Бюро для

розподілу замовлень, до складу якого увійшли від Московського ВПК П. П. Рябушинський, від ЦВПК – О. І. Коновалов, від Земського і Міського союзів – Г. Є. Львов і М. В. Челноков відповідно [157, с. 45].

Головним завданням у діяльність ВПК був розподіл військових замовлень поміж підприємствами. Централізація у розподілі військових замовлень у межах повноважень ВПК перетворювало їх на важливий координуючий орган у процесах мобілізації економічного життя країни в умовах війни. Комітети встановлювали ціни на промислові товари, розподіляли урядові аванси для виконання замовлень, контролювали забезпеченість промислових підприємств сировиною та паливом. Однак виявилось, що практична діяльність ВПК не завжди відповідала тим функціям, які на них покладалися.

За роки війни ЦВПК було мобілізовано близько 1300 дрібних та середніх підприємств, які виробляли військову продукцію. Великі фабрики та заводи отримували замовлення безпосередньо від уряду, а отже, посередництва ВПК не потребували. Із 1200 підприємств, які діяли у межах повноважень Московського ВПК, на момент створення цього комітету 492 підприємства вже працювали на оборону. Потужні металообробні заводи Петрограду отримували замовлення безпосередньо від Головного артилерійського управління. Південноросійські металургійні та металообробні підприємства працювали за наказом уповноваженого ГАУ генерала С. М. Ванкова, який мав у своєму розпорядженні відповідні державні кошти. Щоправда, ВПК намагалися об'єднати під своїм керівництвом великі підприємства. Так, на першому своєму з'їзді ЦВПК спробував підпорядкувати синдикат «Продамет» із метою спільного розподілу коштів військового міністерства, однак безуспішно. Водночас підприємці, які очолювали ВПК прагнули отримати військові замовлення винятково для своїх заводів і фабрик, що створювало негативну атмосферу гонитви за прибутками та урядовими кредитами, без врахування інтересів фронту та народного господарства [115, с. 65].

Розподіл військових замовлень поміж підприємствами відбувався завдяки посередництву ЦВПК і Московському ВПК, які отримували їх від уряду. ЦВПК розподіляв замовлення серед обласних комітетів, які надсилали їх керівництву місцевих заводів і фабрик. Хоча зазвичай ЦВПК безпосередньо звертався до підприємців із відповідними замовленнями на виробництво певних продуктів. Це порушувало порядок розподілу замовлень і створювало деякий хаос у координації діяльності підприємств. Неузгодженість у розподілі замовлень призводило до того, що різні ВПК пропонували різні ціни на однакову продукцію [115, с. 66]. Водночас розподіл замовлень не враховував специфіки промислового району. Наприклад, ЦВПК надавав замовлення на виробництво набоїв або складної військової техніки навіть до тих комітетів, у районах яких взагалі не було металообробної промисловості [115, с. 66].

Від моменту заснування ВПК усі їх зусилля були спрямовані на те, щоб отримати від уряду якомога більше замовлень. На урочистому відкритті Московського ВПК П. П. Рябушинський вимагав збільшення замовлень та посилення організаторських функцій комітетів. На нараді 34 представників ВПК майже усі вони вимагали збільшення обсягу замовлень. Представник Київського комітету підкреслював необхідність розгортання виробництва хімічної промисловості, а Владивостоцький ВПК закликав взагалі збільшити військові замовлення [115, с. 66].

Гонитва за військовими замовленнями стимулювала процеси модернізації підприємств, керівники яких прагнули якомога швидше переобладнати свої заводи і фабрики згідно до потреб військового виробництва. Особливо затребуваною галуззю ставала хімічна промисловість, підприємства якої були спрямовані на виробництво отруйних речовин і вибухівки. Наприклад, Владикавказький ВПК у 1915 р. клопотав перед урядом про переобладнання невеликого спиртового заводу для виробництва сірчаного ефіру, а Харківський комітет розгорнув масове виробництво бензолу. З іншого боку, ЦВПК не враховував виробничих потужностей підприємств, які не завжди могли виконати те або інше замовлення. Зокрема, Ростов-на-Дону ВПК влітку 1916 р.

отримав замовлення на суму у 24 млн. крб., але фактично виконав на суму у 5 тис. карбованців. Одеський комітет із отриманих на початку 1916 р. 17 млн. крб. виконав лише на 10 млн. карбованців. Кременчуцький ВПК 10 лютого 1916 р. отримав замовлення на 3 тис. 790 крб., але через нестачу сировини і палива на підприємствах цього промислового району, виконав замовлення лише на 283 тис. карбованців [115, с. 68].

У ліпшому становищі був Московський ВПК, який об'єднав 12 губерній у Центрально-промисловий район для виробництва артилерійських снарядів. Головою Московського комітету було обрано П. П. Рябушинського, котрий закликав місцеве купецтво допомогти фронту. У вересні 1915 р. було зібрано 4,5 млн. крб., за які були придбані два недіючих механічних заводи у Москві, обладнані устаткуванням, що було евакуйовано з Риги, а також замовлено у Швеції та США, споруджена залізнична колія, і вже восени 1915 р. новостворений завод розпочав виробництво до трьох тисяч снарядів на день [113, с. 136]. Загалом Центрально-промисловий район спеціалізувався на виробництві легкої промисловості. Так, у 1916 р. московські бавовняні фабрики виконали замовлення на виробництво тканини на 400 млн. крб., тоді як зброї та військового спорядження було вироблено лише на 56 млн. карбованців [115, с. 67].

На засіданнях ЦВПК наголошувалося, що недовиконання військових замовлень викликає незадоволення з боку уряду, а власне діячі комітетів зазначали про численні проблеми із виконанням державних планів. Залишалася невиконаною майже половина всіх замовлень військового відомства. Частка продукції ВПК у загальному виробництві країни виявилася незначною. Вартість замовлень, що були виконанні комітетами не перевищувала 3 % від загальної вартості усіх військових замовлень.

У другій половині 1916 р. становище погіршилося. Наприклад, якщо на початку 1916 р. механічний відділ ЦВПК отримав замовлень на суму у 129 млн. крб., то станом на 1 лютого 1917 р. – лише на 41 млн. карбованців. Керівництво Московського ВПК звернулося до О. І. Гучкова з листом в якому

висловило свою стурбованість від скорочення військових замовлень. На шпальтах періодичної преси, в особистому листуванні керівники військово-промислових комітетів та їх центральних органів попереджали урядовців про небезпеку від скорочення військових замовлень, що, мовляв, це призведе до «передчасної демобілізації виробничих сил» [115, с. 69]. Представники Московського ВПК на своїх нарадах закликали зосередити усі військові замовлення в межах повноважень комітетів, забезпечити останні сировиною та обіговими коштами.

Однак уряд не квапився реагувати на вищезазначені вимоги комітетів. На нараді обласних ВПК, яку відбулося 26 вересня 1916 р. представники ЦВПК зазначали, що у зв'язку із скороченням замовлень мобілізаційна промисловість опинилася у скрутному становищі, а найближчим часом ВПК постануть перед загрозою звільнення від роботи близько 700 майстерень, вартість устаткування яких сягає 40 млн. крб.; натомість перепрофілювати їх для задоволення потреб народного господарства буде складно. До листопада 1916 р. замовлення ЦВПК були вичерпані. Підлеглі місцевим комітетам підприємства поставали перед загрозою масового звільнення своїх робітників [115, с. 69].

Отже, у процесах мобілізації промисловості у другій половині 1916 р. спостерігалася криза управління, за якої ЦВПК не вдалося стати повноцінним координатором виробництва військової продукції. По-суті, замість керівництва усією мобілізаційною промисловістю комітети перетворилися на контрагентів державної скарбниці, на виконавців окремих доручень уряду. Відповідно останній прагнув посилити свій контроль у сфері промислового виробництва. Проте, як зазначалося у попередньому розділі, такий контроль виявився малоефективним. Адже підприємствам оборонних галузей промисловості гостро бракувало палива, сировини і кваліфікованих робітників.

Уже наприкінці 1915 р. на з'їзді ВПК лунали думки про загрозу паливної та сировинної кризи. Промисловці закликали до централізації у постачанні сировини і палива в межах компетенції комітетів. У звіті Саратовського ВПК про свою діяльність у 1915 р., зокрема, зазначалося про таке: «Головною

перешкодою для правильної та акуратної роботи Саратовського ВПК та пов'язаних із ним промислових підприємств є нестача та проблеми у постачанні палива, металів, верстатів та інших машин. Комітет не шкодував коштів для їх постачання до Саратова, маючи для цього постійних агентів для придбання матеріалів. Завдяки цьому комітету вдалося придбати у необхідній кількості ці матеріали не лише для всього заводу, але й для інших громадських установ і приватних підприємств, що працювали на оборону. Однак траплялися випадки затримки у постачанні вже придбаних товарів внаслідок розладу транспорту, від чого траплялися затримки у виконанні замовлень» [115, с. 71]. На з'їзді військово-промислових комітетів в Одесі у січні 1916 р. зазначалося про труднощі у постачанні на підприємства заліза і палива. Подібні скарги лунали з боку більшості ВПК, особливо Московського комітету, в районі якого були випадки призупинення низки підприємств внаслідок нестачі палива.

Проблеми із постачанням промислових підприємств паливом не могли не хвилювати ВПК, друковані органи яких систематично звертали на це увагу. На думку «Известий ЦВПК», головною причиною паливної кризи була не абсолютне скорочення видобутку вугілля, що пов'язувалося із втратою Домбровського району, а у занепаді залізничного транспорту, в якому підприємці звинувачували уряд. За даними центрального часопису ВПК, наприкінці 1915 р. на Донбасі залишалося 200 млн. пудів незавантаженого вугілля. «Известия ЦВПК» вимагали негайно відправити на Донбас вагони з Петроградського залізничного вузла і з фронту та поживити вантажні роботи згідно до плану, що був підготовлений Центральним і Московським військово-промисловими комітетами [115, с. 72].

Очевидно, що заклики ВПК були малоефективним засобом у розв'язанні паливної кризи, яка надалі загострювалася. Видобуток кам'яного вугілля у 1915 р. скоротився до 1 тис. 954 пудів порівняно із 1913 р., коли видобувалося 2 млн. 200 тис. пудів. Водночас майже припинився імпорт англійського вугілля, яким до війни користувалася промисловість Петрограду. Кількість невідвантаженого вугілля на Донбасі зростала. За даними Особливої наради з палива, упродовж

вересня 1915 – березня 1916 рр. замість запланованих 800 млн. пудів вугілля вивезено лише 557 млн. пудів [115, с. 72]. Як зазначалося у попередньому розділі, у гіршому становищі опинилася металургійна промисловість. За даними, що були оприлюднені на II з'їзді ЦВПК, споживання чорних металів на потреби оборони збільшилося у 15 разів, а якісної сталі у 5,5 рази [115, с. 72]. Водночас металургійна промисловість, як відомо, у 1915–1916 рр. помітно знизилася темпи свого виробництва порівняно із довоєнними роками.

Становище у металургійній галузі було предметом для неодноразового обговорення на засіданнях ЦВПК. На II з'їзді військово-промислових комітетів у лютому 1916 р. окремо розглядалося питання про забезпечення промисловості чавуном. Доповідачем із цього питання виступив відомий московський підприємець Ю. П. Гужон, котрий пояснював проблеми у постачанні металом винятково розладом у транспортуванні. За його підрахунками, потреба оборонних підприємств у чавуні становила 200 млн. пудів. Для того, щоб організувати постачання руди і вугілля на металургійні підприємства для виплавки необхідної кількості чавуну, Єкатерининській залізниці не вистачало 3 тис. вагонів і 60 локомотивів. Ю. П. Гужон запропонував власникам металургійних підприємств самим потурбуватися про забезпечення залізниці необхідним рухомим складом, вартість якого становила 9 млн. карбованців. Придбав у власність визначену кількість вагонів і паротягів, промисловці відповідно могли збільшити ціни на чавун на 4,5 коп. за пуд й у такий спосіб відшкодувати свої витрати на залізницю [115, с. 72].

Однак проект Ю. П. Гужона не був реалізований. У 1916 р. виробництво вагонів і локомотивів всередині країни майже припинилося. З іншого боку, нестача чавуну лише почасти пояснювалася розладом у транспортуванні. На тлі загальної паливної та сировинної кризи, що загострювалася, проблеми із постачанням чавуну здавалися для підприємців малозначущими. Натомість на з'їзді було ухвалено рішення про посилення ролі ЦВПК у розподілі відповідної кількості металів, необхідної для виконання військових замовлень. В якості гарантій, які могли усунути загрозу дефіциту металів, за участі місцевих ВПК

мали бути облаштовані особливі склади заліза і металів. Водночас ЦВПК зобов'язувався клопотати перед урядом про запровадження позачергового перевезення металів залізницею [115, с. 73]. Після завершення з'їзду деякі ВПК (Закавказький, Ростов-на-Дону та ін.) зорганізували склади металів, однак це вирішувало проблему в цілому.

З метою посилення свого контролю щодо постачання металів на підприємства, ЦВПК створило особливе бюро з розподілу металів, яке намагалося запровадити планове постачання. Була підготовлена система розподілу металів за картками, залежно від кількості військових замовлень, що виконувалися підприємствами. Незабаром новостворене бюро з розподілу металів було підпорядковане Особливій нараді з оборони в якості металургійного комітету, на чолі якого був уповноважений Особливої наради [115, с. 73]. Проте налагодити планове постачання металів ЦВПК не вдалося.

З одного боку, це пояснювалося тим, що Особлива нарада була не здатна організувати розподіл металів, а регулювання цих процесів не мали помітних результатів, але з другого – виявилось, що від середини 1916 р. Особлива нарада свідомо припинила постачання металів на підприємства, що контролювалися ВПК. Після повалення самодержавства, навесні 1917 р., ЦВПК стало відомо, що військовий міністр М. О. Беляєв взагалі забороняв постачати метал на підприємства військово-промислових комітетів [115, с. 74].

Взагалі, відносини між урядом і військово-промисловими комітетами залишалися напруженими від самого початку їх створення. На I з'їзді ВПК, що відбувся 25–27 липня 1915 р. у Петрограді, російські підприємці на чолі з П. П. Рябушинським, О. І. Гучковим і О. І. Коноваловим висловили недовіру уряду з приводу його нездатності мобілізувати економіку країни. П. П. Рябушинський на особливій нараді депутатів Державної думи від Прогресивного блоку 16 серпня 1915 р. навіть заявив про створення «кабінету національної оборони» [113, с. 136–137]. 19 серпня 1915 р. від імені Московського біржового комітету він надіслав телеграму Миколі II із клопотанням про включення до уряду «осіб, які мають широку суспільну довіру за умови надання їм усіх повноважень

влади», на що було отримано рішучу відмову царя [113, с. 137]. У відповідь П. П. Рябушинський закликав російських ліберальних діячів заради «величі Росії» запровадити в державі конституційну монархію [113, с. 138]. Однак, незважаючи на опозиційність російської буржуазії щодо самодержавства, на відверте протистояння із ним вона не наважалася [113, с. 140–141].

Водночас ВПК намагалися зосередити у своїх руках усе виробництво військової техніки і зброї, стати загальною господарською організацією в країні. Із цією метою комітети запозичували досвід Німеччини, в якій централізація промислового виробництва перетворилася на єдину систему державного військово-промислового капіталізму. На II з'їзді ЦВПК М. Ф. Дітмар прямо заявив, що російським промисловцям варто брати приклад з Німеччини з її системою мобілізації промисловості. Російські підприємці погоджувалися на створення централізованої системи економічного господарювання за умови війни, але прагнули усунути від управління цією системою уряд, зосередити важелі управління в руках ВПК [115, с. 74]. Однак царський уряд зовсім не хотів втрачати ініціативу в економічній політиці, а отже, не погодився на передачу повноважень щодо регулювання народногосподарським комплексом країни до органів ЦВПК.

Важливою проблемою для економічного розвитку Російської імперії у роки війни, як відомо, була нестача кваліфікованих робітників. Тому ВПК значної уваги приділяли вирішенню цієї проблеми. Військовий призов позбавив чимало підприємств кваліфікованих робітників. У перший рік війни уряд запровадив суцільну мобілізацію, навіть без винятку для тих підприємств, які працювали на оборону. Лише на великих підприємствах, які виробляли особливу військову техніку і зброю, адміністрація змогла звільнити своїх працівників від призова до армії. Зокрема, на Путилівському заводі, де із 5 тис. мобілізованих робітників 3,5 тис. повернулися у цехи.

Після створення ВПК підприємства отримали додатковий важіль у звільненні робітників від мобілізації. Новостворений у ЦВПК відділ з постачання промислових підприємств робітниками отримувач численні

телеграми від промисловців із клопотаннями про звільнення від мобілізації їхніх працівників. Особливо гострим браком у кваліфікованих робітниках відчувався у другій половині 1915 році. На I з'їзді ЦВПК Ю. П. Гужон заявив, що «кожного дня нам надсилають нові замовлення, і я вже півтора місяця надсилаю їх назад, бо в мене немає робітників...», «якщо нам їх не повернуть, то через два місяці ми зовсім зупинимося» [115, с. 75].

Проблема кадрового забезпечення промислових підприємств обговорювався й на II з'їзді ЦВПК, в результаті чого була ухвалена відповідна резолюція. «Нестача кваліфікованих робітників, – зазначали учасники з'їзду, – відчувається вельми гостро. Натомість заходи уряду останнім часом, які спрямовані на покарання робітників у вигляді їхньої відправки на фронт, різко погіршили ситуацію. Варто визнати, що кожний кваліфікований працівник незрівнянно корисний у справі оборони країни на підприємстві, ніж на фронті. Внаслідок цього з'їзд визнав за необхідне не лише зберегти чинний склад кваліфікованих робітників із скасування вищезазначених заходів, але й повернення кваліфікованих працівників з армії до відповідних промислових підприємств».

У липні 1916 р. на нараді ВПК представник ЦВПК повідомив, що зусилля ЦВПК, які були спрямовані на повернення робітників з армії не мали успіху.

Якщо боротьба ВПК за повернення з армії кваліфікованих робітників не мала особливих результатів, то у справі відстрочки окремим особам, які були задіяні у справі оборони наприкінці 1915 р. вдалося спромогтися ухвалення відповідного закону. ВПК отримали право клопотати у Головному комітеті у справах про надання відстрочок військовозобов'язаним при головному управлінні Генерального штабу про звільнення від призову до армії. Цим правом представники ВПК активно скористалися. Наприклад, лише за шість місяців 1916 р. Московським комітетом було надано 35 тис. відстрочок військовозобов'язаним [115, с. 76].

На промислових підприємствах гостро бракувало не тільки кваліфікованих робітників, але й чорноробів. Представники ВПК пропонували

запровадити примусову працю військовополонених. Так, Ю. П. Гужон заявляв на засідання Московського комітету 17 лютого 1916 р. про те, що «необхідно залучити до праці полонених німців, а якщо відмовлятимуться, то їх не варто годувати» [115, с. 77]. Водночас ВПК широко застосовували працю китайців, яких спеціально завозили з Маньчжурії і прикордонних районів Китаю. Загалом було залучено 67 тис. китайських робітників [115, с. 78].

ВПК намагалися поширити свій вплив і закордоном. Зокрема, представники ВПК спробували вплинути на російський урядовий комітет у Лондоні, який координував замовлення на англійських підприємствах, з метою отримати частку повноважень у зазначеному комітеті. ВПК також виступали з ідеями власного промислового виробництва. З ініціативи комітетів було створено близько 120 майстерень, які ремонтували зброю, гармати, транспортні засоби тощо [115, с. 78].

Отже, створення військово-промислових комітетів було вимушеною поступкою російській буржуазії з боку самодержавства. Загалом, ВПК позитивно вплинули на економічну політику царського уряду. Наприклад, вони різко критикували незадовільну роботу залізниці, сприяли розв'язанню проблем розподілу металів, палива, централізації підприємств тощо. Однак уряд намагався зберегти важелі управління економікою у своїх руках. Із цієї метою він різко скоротив військові замовлення, що виконувалися ВПК, заборонив діяльність ВПК у закордонних представництвах російського уряду. В результаті частка виконаних ВПК військових замовлень становила не більше 3 % від усіх замовлень військового відомства. З іншого боку, ВПК підготували широку програму повоєнного економічного розвитку країни, а саме, планувалося скасувати обмеження для акціонерних товариств, сприяння розвитку синдикатів і трестів, збільшити обсяг державних субсидій на розвиток промисловості. ВПК розгорнули широку програму залізничного будівництва, яке, на думку представників комітетів, мало сприяти розвитку металургійної та інших галузей важкої індустрії і загалом поживити економічний розвиток країни. Відновлення повоєнного народного господарства Російської імперії

ЦВПК планувало здійснити за допомогою інвестиційної політики, залучення іноземних, зокрема, американських капіталів. ВПК були не тільки господарюючою організацією, але й політичним об'єднанням російських підприємців і технічної інтелігенції, які сповідували ідеї «Прогресивного боку». Спираючись на політику ВПК російська буржуазія прагнула не допустити економічного занепаду держави внаслідок війни, а участь Російської імперії в ній розглядалася ними як «війна до перемоги».

3.3. Політика уряду в аграрному питанні.

Світова війна спричинила зміни у всій системі забезпечення продуктами харчування фронту і тилу. Урядові заходи, що стосувалися передусім регулювання торгівлі хлібом всередині країни, відповідали головному завданню, а саме, забезпечити армію. Навколо театру воєнних дій, у прифронтовій смузі політика уряду мала характер надзвичайних заходів.

Відомо, що однією з перших проблем у розвитку сільського господарства у роки війни була проблема забезпеченості працездатними селянами, переважна кількість яких стали солдатами. У липні 1916 р. уряд вирішив провести чергову хвилю загальної мобілізації до армії, що викликало рішучий протест з боку Особливої наради з оборони. М. В. Родзянко на засіданні Народи заявив про неприпустимість нової мобілізації селян, адже це загрожувало б країні голодом. «Голод, – зазначав він, – буде так чи інакше не лише всередині країни, але й в армії, яка годується з тилу; проте з голодною армією ми війну не виграємо» [130, с. 453]. Позиція М. В. Родзянко була підтримана більшістю урядовців. Призов довелося відкласти до серпня 1916 року.

9 жовтня 1916 р. Особлива нарада з продовольства, яку було створено у серпні 1915 р., доручила департаменту землеробства «терміново» підготувати питання щодо постачання сільського господарства машинами та знаряддями.

Виявилося, що у 1916 р. російським урядом закордоном були придбані 40 тракторів і 35 тис. жниварок; 10 тис. машин були вітчизняного виробництва. Близько 100 тис. сільськогосподарських машин замовлено у США та Швеції на 1917 рік. На 5 млн. крб. придбано устатковування і матеріалів, необхідних для ремонту машин. Загалом у країні діяло 38 заводів, які виготовляли сільськогосподарську техніку [130, с. 455]. Очевидно, що такий стан забезпечення сільського господарства відповідною технікою не задовольняли потреби аграрної галузі у механізації виробництва. Уряд намагався налагодити вітчизняне виробництво сільськогосподарських машин, але підприємствам, що їх виробляли гостро бракувало металу. Крім цього, промисловці були зацікавлені у виконанні передусім військових замовлень, аніж у виробництві сільськогосподарської техніки [130, с. 458].

До війни російська армія не знала централізованого постачання продуктів харчування та фуражу – війська купували їх самі. Війна змусила уряд вирішувати проблему не лише бойового, але й продовольчого забезпечення армії. Так, 30 липня 1914 р. Рада міністрів визнала за необхідне негайно розпочати закупівлю хліба для армії, але у безпосередніх виробників. За пропозицією О. В. Кривошеїна, цю справу було доручено його відомству – Головному управлінню із землевпорядкування та землеробства. Водночас залучалися земства. На місцях призначалися окружні та губернські уповноважені (місцеві громадські активісти або чиновники з міністерства землеробства) [84, с. 142–143].

На початку війни міністерство землеробства легко впоралося із заготівлею для армії. Загальна сума придбаних для військових продуктів харчування становила 583 млн. карбованців [84, с. 70]. Крім органів міністерства, заготівельними компаніями займалися місцеві органи влади (міські управи), які мали право регулювати ціни на хліб [130, с. 479]. З особливою упередженістю до боротьби проти дорожнечі виявили губернатори і командуючі військами. Незабаром уся країна вкрилася мережею місцевих ринків, звідки заборонявся вивіз продуктів харчування, встановлювалися тверді

ціни та нормування. Проте загального органу з постачання хліба не було. За роки війни урядом було заготовлено 1 млрд. 347 млн. пудів хліба [130, с. 480].

Взагалі, перебудова аграрної галузі народного господарства в умовах війни відбувалося вкрай повільно. Державна закупівельна компанія начебто мала пожвавити ринок хліба, адже аграрії могли без посередників продавати хліб державі. Однак насправді закупівельна діяльність уряду призвела до підвищенні цін на сільськогосподарські продукти вже у перший рік війни. Хоча державні закупівлі певним чином стримували зростання ціни на хліб, уряд не зміг вплинути на ринкову кон'юнктуру та унеможливити спекулятивні операції на ринку хліба. Уже навесні 1915 р. в умовах загального подорожчання на всі товари народного господарства та інфляції, ціни на хліб, цукор, шкіру зросли майже вдвічі [130, с. 465].

На особливій нараді у військового міністра О. А. Поливанова у жовтні 1915 р. розглядалося питання щодо постачання на фронт м'яса. За даними міністерства землеробства виявилось, що російське тваринництво за 15 місяців війни зазнало збитків на 27 % від усього тваринницького господарства країни. Лише окупація Польщі та Прибалтики позбавило країну 6 млн. голів худоби; чимало худоби у внутрішніх губерніях загинула від голоду. Натомість армія і населення щорічно споживали 2,5 млн. голів великої рогатої худоби. Міністерство землеробства пообіцяло до весни 1916 р. повністю забезпечити армію у м'ясі, але за умови зниження норми харчування. Восени 1915 р. уряд уже зарезервував 300 тис. голів худоби на півдні країни, 250 тис. голів худоби у місцевого населення прифронтових губерній, 400 тис. пудів замороженого м'яса, 700 тис. пудів солонини [130, с. 471]. До 1916 р. заплановано заготовити ще 4 млн. пудів м'яса у Західному Сибіру і Монголії, 4 млн. пудів сала. У лютому 1916 р. було уточнено добову норму споживання м'яса для армії у розмірі 100 тис. пудів. 12 травня 1916 р. визначені ціни на м'ясо і худобу. Земства отримали право призначати реквізицію худоби й забороняти вивіз худоби за межі губерній. Проте, як зазначалося у попередньому розділі, встановлені норми споживання м'яса не відображали зростаючих потреб армії у

продуктах харчування, а постачання м'яса на фронт і у міста відбувалося із значними перервами. Внаслідок цього у містах виник дефіцит м'яса, ціна на яке зросла влітку 1916 р., як мінімум, на 200 % від довоєнного рівня цін [130, с. 472].

Міністерство землеробства підготувало обов'язковий план постачання м'яса і худоби для кожної губернії та області. Розверстка по м'ясу дозволила уряду у 1916 р. відправити на фронт 6 млн. м'яса і 1,5 млн. голів худоби. Однак цього було не достатньо. Наприклад, постачання м'яса задовольняло лише 53 % від необхідної норми споживання [130, с. 472]. Виробництво тваринного масла в країні зросло вдвічі порівняно із 1913 р. і становило у 1916 р. 4,6 млн. пудів, але армія споживала масла більше, ніж до війни уся країна. Це природно призвело до дефіциту масла у містах, подолати який уряд не зміг, адже перевага у постачанні цього продукту надавалася армії [130, с. 474].

В умовах гострого дефіциту цукру уряд дотримувався системи нормування щодо постачання цього продукту. У вересні 1916 р. підвищено акциз на виробництво цукру до 2 крб. 80 коп. за пуд, встановлені тверді ціни у районах цукроваріння за цукро-пісок у 6 крб. 60 коп. і рафінад 8 крб. 20 коп., що не задовольнило виробників цукру, які були змушені обмежити постачання цукру на ринок. Навесні 1916 р. урядом були встановлені норми постачання цукру для обох столиць, великих та інших міст на рівні 4; 2,5 і 1,5 фунтів відповідно. Проте навіть у Києві, який залишався центром вітчизняного цукроваріння урядові норми з постачання цукру не виконувалися. Підприємці, як відомо, вимагали від уряду відпустити ціни на цукор. Зрештою непоступливість уряду та промисловців призвело до напруженості у відносинах і навіть до кримінального переслідування відомих київських цукроварів, яких військове командування Південно-Західного фронту звинуватило у створенні штучного дефіциту цукру [130, с. 478].

Голова Особливої наради з продовольства мав надзвичайні права з регулювання цін. На місцях призначалися його уповноважені. «Твердими цінами» визнавалися лише ціни, що встановлювалися урядом, із якими

зіставлялися місцеві норми. Хоча насправді уповноважені на місцях довільно встановлювали нормування з окремих продуктів харчування. Восени 1915 р. за ініціативою Особливої наради з продовольства створено урядову комісію з боротьби проти дорожнечі, на меті діяльності якої був контроль за дотриманням норм споживання на місцевому рівні, станом залізничних перевезень, запасами продовольства, кредитуванням організацій, які здійснювали постачання продуктів харчування тощо [84, с. 182].

30 червня 1916 р. створено Центральне бюро з млинарства на чолі з товаришем міністра землеробства Г. В. Наумовим, якого незабаром замінив новопризначений міністр землеробства О. О. Ріттіх. Головним завданням цього урядового органу було регулювання цін на борошно відповідно до встановлених твердих цін на хліб. Однак особливими успіхами діяльність Бюро не відзначилося. У грудні 1916 р. виробництво борошна впало до 16,4 % порівняно із листопадом того ж року [84, с. 156].

Отже, будь-яка спроба уряду втрутитися у процеси регулювання цін зустрічала спротив як з боку підприємців, так і з боку поміщиків. Наприклад, коли 25 січня 1916 р. Нарада розглядала питання щодо твердих цін на сіно і пшеничне борошно у південних губерніях і на Північному Кавказі, деякі члени Наради висловили стурбованість з того, що тверді ціни і реквізиції можуть завдати «сільському господарству суттєвої шкоди» [130, с. 480]. У діяльність Наради втручався міністр внутрішніх справ, який прагнув повернути усі справи з продовольчого питання до свого відомства, яким власне воно відало до війни. Однак Микола II ухвалив рішення на користь міністерства землеробства [130, с. 481].

Упродовж продовольчої кризи восени 1916 р. в урядових колах з'явилися думка щодо призначення диктатора з продовольства, якому передбачалося делегувати усі повноваження з постачання продуктами харчування армії і тилу. 10 грудня 1916 р. голова Ради міністрів О. Ф. Трепов отримав від царя пропозиції щодо підготовки відповідного законопроекту («Положення про верховного начальника з продовольчої частини») для розгляду його у

Державній думі. Згідно цього законопроекту усі питання щодо забезпечення продуктами харчування в країні мали вирішуватися начальником з продовольства, який призначався особисто царем. На фронті його повноваження дорівнювали командуючому фронтом. Відповідно Народа з продовольства ставала його канцелярією. За пропозицією О. Ф. Трепова законопроект мав бути узгоджений із виконуючим обов'язки міністра землеробства О. О. Ріттіхом. Натомість останній запропонував призначити на посаду міністра землеробства військового генерала, якому підпорядковуватимуться фронт і тил водночас. Однак план О. О. Ріттіха з милітаризації власного міністерства не було підтримано царем, котрий, у свою чергу, незабаром відмовився й від власної ідеї щодо запровадження продовольчої диктатури в імперії [130, с. 482].

Часткове регулювання цін сільгосптоварів провадилося у спосіб місцевого нормування, обмеження на вивіз хліба та інших обмежувальних заходів [84, с. 62–65]. За основу нормування бралися ринкові ціни, що діяли на момент запровадження норм. До осені 1915 р. було очевидно, що цих заходів було недостатньо, а тому уряд встановив тверді ціни, обов'язкові для закупівлі урядових і громадських організацій. По суті, це була фіксація відкоригованих вільних цін, які існували до нового врожаю 1916 р., коли проблема твердих цін знову загострилася. З приводу реквізиції, яка загрожувала хлібному ринку, 21 вересня 1916 р. міністри землеробства і внутрішніх справ попередили про обережність її застосування [130, с. 482].

25 серпня 1916 р. на з'їзді уповноважених голови Особливої наради з продовольства розглядалося питання щодо запровадження твердих цін. В результаті гострих дискусій, які розгорнулися на з'їзді поміж аграріями та урядовцями, було запропоновано підвищити ціну на пшеницю на 15 %, жито і овес – на 20 % відповідно, ячмінь – на 28 % від минулих цін. Однак ця пропозиція зрештою була відхилена [130, с. 483].

Міністри землеробства О. О. Бобринський і військовий міністр Д. С. Шуваєв закликали на міжвідомчій нараді 8 вересня 1916 р. до обережності у

застосуванні твердих цін на зернові культури, адже підвищення цін на хліб, на їх думку, могло призвести до соціальної напруженості у містах, до припинення взагалі торгівлі хлібом. З іншого боку, низькі ціни могли обернутися саботажом з боку поміщиків, які погрожували скороченням посівних площ [130, с. 484]. Незабаром дискусію продовжили на рівні Ради міністрів, яка ухвалила остаточні ціни для жита і пшениці – на 10 % відповідно, для вівса – на 13 %, для ячменя – на 23 %. На практиці виявилось, що тверді ціни були набагато нижче за ринкові, що зрештою призвело до саботажу заготовленої компанії на місцях [84, с. 170–172].

Проблема загострилася після того, як міністр землеробства О. О. Ріттіх своєю постановою дозволив враховувати різницю між твердими і ринковими цінами на хліб у вигляді доплати за транспортування хліба до залізничних станцій і річкових портів. У такий спосіб, політика твердих цін, по суті, була дискредитована, адже з метою отримання максимального прибутку підприємці, наприклад, везли хліб до найвіддаленіших станцій [130, с. 486].

Отже, спроби державного врегулювання аграрно-продовольчої сфери порушило навіть той відносний баланс взаєморозуміння общинників і власників, який існував до війни. За підрахунками В. П. Булдакова, лише упродовж жовтня 1915 р. – лютого 1916 р. уряд 60 разів застосовував каральні реквізиції зерна із зниженням твердих цін на нього [63, с. 45]. Зрештою запровадження продовольчої розкладки порушило хиткі процеси капіталізації селянських господарств, що були започатковані столипінською аграрною реформою.

Восени 1916 р. становище з постачання хлібом армії та населення країни погіршилося. Заходи уряду з регулювання цін на хліб позитивного результату не дали. Відчутними ставали проблеми із транспортом. Потреба армії лише у вівсі у 4 рази перевищувала розмір його довоєнного експорту. За роки війни споживання армією хліба та фуражу збільшилося у 94 рази [84, с. 72]. Населення міст влітку 1916 р. було забезпечено хлібом лише наполовину від необхідної кількості [130, с. 487].

За таких надзвичайних умов уряд запровадив продовольчу розкладку, яку, на думку О. О. Ріттіха, передбачалося завершити до 6 січня 1917 року. Проте на рівні повітів і сіл запровадження розкладки зустріло технічні перешкоди, в результаті яких міністр землеробства відтермінував завершення розкладки до 1 березня 1917 р., що вже засвідчувало про суттєві проблеми щодо виконання цих планів [130, с. 490]. Зрештою 15 лютого 1917 р. у повітах було розверстано 91 % від запланованих нарядів або не більше 100 млн. пудів хліба. Урядова політика продовольчої розкладки виявилася невдалою [130, с. 493].

Продовольча криза на початку 1917 р., як зазначалося у попередньому розділі, була викликана різними причинами, а отже, продовольча розкладка не могла бути успішною. Її не підтримали ані селяни, ані поміщики. Водночас заготівельні плани уряду не задовольняли зростаючі потреби армії та населення у хліби. Натомість, коли хліб вдавалося зібрати, то його було складно доправити до місць призначення через транспортні проблеми [130, с. 494]. Загалом поміщики і селяни приховали від реквізиції до 20 і 80 % від запланованих розкладкою усього хліба, відповідно. Спроби уряду врегулювати ринкову ціну на хліб зазнали краху, адже не держава регулювала ціни, а ринкова кон'юнктура визначали політику уряду.

Особливо складною була ситуація у столицях. Міське населення країни у 1915 р. збільшилося у 7 разів, а у Петрограді і Москві населення було ще більше, адже тут зосередилася значна кількість заводів і фабрик. Петроград і Москва мали б отримувати щодня за встановленими нормами 405 і 408 вагонів із продуктами харчування відповідно, але насправді Петроград отримував 385 вагонів на добу. Постачання до Москви було ще гіршим [18, с. 70]. У Твері на початку 1917 р. різко зросли ціни на свіжі овочі, а їх таємний вивіз за межі губернії поставив під загрозу постачання овочів для армії та оборонних підприємств [63, с. 53].

Зрештою у лютому 1917 р. замість 86 вагонів із хлібом столиця щоденно отримувала 14 вагонів. У Москві 14 хлібопекарень загасили свої печі. Майже

стотисячний Московський промисловий район опинився без хліба [130, с. 497]. Країну охопила гостра продовольча криза, яка, по суті, паралізувала діяльність уряду та призвела до створення революційної ситуації [84, с. 299–301]. Як зазначав М. В. Родзянко, у деяких сибірських і південноросійських губерніях усіх запасів хліба у містах вистачало лише до березня 1917 р., у той час як на місцевих залізничних станціях, зокрема у Сибіру, «гниють мільйони пудів м'яса, масла, дичини та різних хлібів» [18, с. 75].

Отже, методи державного регулювання аграрного питання у роки війни загалом були малоефективними. Незважаючи на задовільний врожай зернових у 1915 р., проблему одночасного забезпечення армії та населення продуктами харчування уряду вирішити не вдалося. Особлива нарада з продовольства – найвищий орган урядової політики в аграрному питанні – виявилася безпорадною у сфері регулювання цін на ринку сільськогосподарських продуктів, що, зрештою, на початку 1917 р. призвело до загострення продовольчої кризи в країні.

Таким чином, державне регулювання економічного життя у Російській імперії у 1914–1917 рр. неминуче, внаслідок самої логіки внутрішнього розвитку, повинно було зіставлятися з елементами планування, що виключали вільну конкуренцію. Проте на всіх фазах регламентації уряд залишав місце для вільної торгівлі як необхідного елемента економіки, сприяв зосередженню приватної ініціативи та підприємництва. Визнавалася ключова роль приватної торгівлі. Відповідно діяльність військово-промислових комітетів пожвавила промислове виробництво, дозволила поліпшити постачання зброї до армії. Однак за надзвичайних умов війни поступки на користь підприємців призвели до неузгодженості урядової політики у центрі і на місцях, дезорганізації ключових галузей економіки (важкої промисловості, залізниці та сільського господарства). З іншого боку, на тлі незавершеної модернізації країни російська буржуазія була напрочуд послідовною у захисті власних економічних інтересів. Намагання уряду розв'язати продовольчу кризу без врегулювання аграрного питання (узгодження економічних інтересів селян, поміщиків і держави), за

умови низької ефективності сільського господарства, розбалансованої транспортної мережі та зростаючих потреб армії були приречені на провал. Незавершеність аграрної реформи П. А. Столипіна була очевидною. Варто зазначити, що «велика війна» загострила низку соціальних проблем, вирішити які лише бюрократичними методами було неможливо. Уряд вкрай потребував допомоги громадських установ. Однак цілком лояльна діяльність останніх не викликала особливої довіри у самодержавства. Зрештою, наприкінці 1916 р. це призвело до остаточної втрати урядом політичної ініціативи щодо управління економічним життям країни. На початку 1917 р. Російську імперію вразила глибока суспільно-політична криза, яка завершилася Лютневою буржуазно-демократичною революцією.

ВИСНОВКИ

Економічна підготовленість Російської імперії до Першої світової війни визначалася суперечливим відношенням високих кількісних і низьких якісних показників. З одного боку, спостерігалось стійке зростання промислового розвитку та індустріалізації. Кошти вкладалися у технічне і технологічне переозброєння підприємств. На тлі ринкового попиту на паливо та сировину поживалися видобувна і транспортна галузі економіки. Темпи промислового розвитку Російської імперії до 1914 р. були найбільшими в Європі. Напередодні війни фінансова система країни стабілізувалася, а російському уряду вдалося зберегти бездефіцитний державний бюджет, вимовитися від іноземних кредитів, прискорити соціально-економічний розвиток країни за рахунок внутрішніх резервів. Яскравими прикладами економічної модернізації стали Брянський рейковий завод, Товариство Путилівських заводів. З іншого боку, спостерігалось якісне відставання російської економіки від західноєвропейських стандартів індустріального суспільства. Особливо разючим таке відставання було у сільському господарстві. Аграрна реформа П. А. Столипіна мала на меті модернізувати російське село. Однак консервативні тенденції у розвитку сільського господарства, загроза Світової війни не дозволили російським реформаторам успішно завершити перетворення в аграрному секторі економіки. Російська імперія залишалася напівфеодальною і глибоко аграрною країною. Незважаючи на те, що поклади російської нафти були одними її найбільших у світі, розвиток нафтовидобувної промисловості значно поступався іншим галузям промисловості. Зрештою, застарілі технології виробництва, економічна залежність від закордонних постачальників сировини і дефіцитних товарів призвела до кризових у транспортній і видобувній галузях народного господарства, що негативно позначилося на виробництві важкої промисловості, яка мала забезпечувати армію та флот. Загалом, за рівнем свого фінансово-промислового потенціалу, Російська імперія була готовою до війни,

але незавершеність перетворень у багатьох галузях економіки країни робило цю війну безглуздою для суспільства і небезпечною для самодержавства.

Російська імперія вступила у війну на піку модернізації свого економічного життя. Народне господарство у 1914 р. переживало бурхливий розвиток за умов приватного підприємництва. Війна обернулася для російської економіки глибокою кризою і створенням нових можливостей для економічної модернізації водночас. З одного боку, найбільш слабкою ланкою в економічному розвитку царської Росії виявився залізничний транспорт, який був нездатним задовольнити потреби металургійної промисловості, базової галузі військової економіки, а також сільського господарства. Зрештою поглиблення кризи у транспортному господарстві країни спричинило колапс у розвитку важкої індустрії на початку 1917 р., посилило продовольчу кризу в армії та у містах. Але з другого – війна пожвавила фінансову активність російських підприємців, які виступили головними інвесторами російської промисловості. Створення у роки війни потужних фінансово-промислових груп підкреслювало бажання російської буржуазії збільшити свої статки за рахунок військових замовлень. Держава поступово втрачала ініціативу в організації економічного життя у надзвичайних умовах війни. Проте російська економіка залишалася ізольованою від зовнішніх ринків, що посилювало суперечності в її розвитку, але підігрівала інтерес у російській буржуазії, яка виступала за війну до переможного кінця. Глибока економічна криза, що вразила народне господарство у 1916 р., загострила ситуацію у сільському господарстві. Загальні економічні катаклізми, що пов'язувалися із початком Світової війни, окупація значної частини Європейської Росії, мобілізація населення, гостра нестача робочої сили та інші негативні наслідки війни, призвели до скорочення посівних площ, до зниження виробництва основних сільськогосподарських культур. Однак катастрофічного занепаду сільського господарства не сталося. Валовий збір зернових культур за роки війни виявився достатнім, аби нагодувати країну та її армію. Заборона на вивіз хліба насичувала внутрішній ринок, послаблювала гостроту продовольчої кризи. Проте голод у російських

містах на початку 1917 р. був викликаний низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, зокрема, кризою у залізничному сполученні та спекуляціями на ринку хліба. Водночас уряд намагався врегулювати вищезазначені проблеми та повернути собі втрачену на початку війни ініціативу в економічній політиці.

Державне регулювання економічного життя у Російській імперії у 1914–1917 рр. неминуче, внаслідок самої логіки внутрішнього розвитку, повинно було зіставлятися з елементами планування, що виключали вільну конкуренцію. Проте на всіх фазах регламентації уряд залишав місце для вільної торгівлі як необхідного елемента економіки, сприяв зосередженню приватної ініціативи та підприємництва. Визнавалася ключова роль приватної торгівлі. Відповідно діяльність військово-промислових комітетів поживила промислове виробництво, дозволила поліпшити постачання зброї до армії. Однак за надзвичайних умов війни поступки на користь підприємців призвели до неузгодженості урядової політики у центрі і на місцях, дезорганізації ключових галузей економіки (важкої промисловості, залізниці та сільського господарства). З іншого боку, на тлі незавершеної модернізації країни російська буржуазія була напрочуд послідовною у захисті власних економічних інтересів. У гонитві за військовими замоленнями уряду російські підприємці збільшили свої статки, а отже, були готовими й надалі підтримувати царат у його планах перемогти у війні. Намагання уряду розв'язати продовольчу кризу без врегулювання аграрного питання (узгодження економічних інтересів селян, поміщиків і держави), за умови низької ефективності сільського господарства, розбалансованої транспортної мережі та зростаючих потреб армії були приречені на провал. Незавершеність аграрної реформи П. А. Столипіна була очевидною. Наприкінці 1916 р. уряд остаточно втратив ініціативу в економічній політиці держави.

Таким чином, Російську імперію вразила глибока криза у системі управління економічними процесами в умовах війни. Така криза була наслідком різкоюю неузгодженості між військовою і цивільною сферою управління народним господарством. Зусилля російської буржуазії, що були

спрямовані на координацію управління промисловістю не зустрічали особливого розуміння з боку російського уряду. У свою чергу, спроби уряду мілітаризувати промисловість не мали одностайної підтримки серед промисловців. Транспортний колапс, який вразив економічну систему країни у 1916 р., став відображенням низької ефективності залізничної інфраструктури за умови збільшення об'єму військових перевезень, технологічної залежності від західноєвропейських виробників. Зрештою організаційна криза зачіпала інтереси поміщиків, які були незадоволені політикою самодержавства в аграрному питанні. Прагнення уряду запровадити жорстку продовольчу диктатуру призвело до спекулятивних цін на ринку продуктів харчування, штучного дефіциту борошна і цукру, а отже, до продовольчої кризи в країні. Маргіналізація соціального простору та економічні негаразди зростали на тлі психологічної втоми людей від незрозумілої війни. Загострення продовольчої кризи посилювало суспільне невдоволення та відчай у російському суспільстві, яке вимагало політичних змін від самодержавного режиму, на які він був уже нездатним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Барк П. Л. Воспоминания последнего министра финансов Российской империи. 1914–1917: в 2 т. Т. 1 / вступ. ст. и коммент. С. В. Куликова. М.: Кучково поле; Мегapolis, 2016. 496 с.
2. Брусилов А. А. Мои воспоминания. М.: Воениздат, 1943. 263 с.
3. Генерал Н. Н. Головин. Военные усилия России в мировой войне. Париж: Товарищество объединённых издателей, 1939. В 2-х томах. 211 с.
4. Генерал Н. Н. Головин. Военные усилия России в мировой войне. Париж: Товарищество объединённых издателей, 1939. Т. 2. 242 с.
5. Журнал № 132 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 11–32.
6. Журнал № 133 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 33–48.
7. Журнал № 134 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 49–66.
8. Журнал № 135 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 67–81.
9. Журнал № 136 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 82–100.
10. Журнал № 137 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 101–115.
11. Журнал № 138 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 117–130.
12. Журнал № 139 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 131–147.

13. Журнал № 140 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 148–162.

14. Журнал № 141 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 163–180.

15. Журнал № 142 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 181–195.

16. Журнал № 143 // Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. С. 196–214.

17. Журналы Особого совещания по обороне государства / ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. редактор). М.: АН СССР, 1978. 214 с.

18. Записка М. В. Родзянки / публ. и вступ. ст. М. Н. Покровский // Красный архив, 1925. № 10. С. 69–86.

19. Известия общества финансовых реформ. № 9. Доклад И. И. Левина «Проблема финансовой боевой готовности и финансовая боевая готовность России» 18 февраля 1914 г. 59 с.

20. Коковцов В. Н. Из моего прошлого: Воспоминания, 1911–1919 гг. / сост., автор. вступ. ст. Волк С. С. М.: Современник, 1991. 581 с.

21. Курлов П. Г. Гибель императорской России. Москва: Современник, 1991. 255 с.

22. Маниковский А. А. Боевое снабжение русской армии в мировую войну / переработал и дополнил Е. З. Барсуков. Москва: Госвоениздат Наркомата обороны Союза ССР, 1937. 709 с.

23. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. 551 с.

24. Народное хозяйство в 1915. Годовые обзоры важнейших отраслей народного хозяйства: (Год 8-й) Петроград: Восьмая государственная типография, 1918. 499 с.

25. Народное хозяйство в 1915. Вып. 2: Годовые обзоры важнейших отраслей народного хозяйства: (Год 9-й). Петроград: РСФСР. Институт экономических исследований, 1920. 84 с.

26. Наумов А. Н. Из уцелевших воспоминаний. 1868–1917. Нью-Йорк: Изд. А. К. Наумовой и О. А. Кусевицкой. 1955. 378 с.

27. Родзянко М. В. За кулисами царской власти. Москва: Панорама, 1991. 48 с.

28. Таблицы. № 1. Личные унии в нефтяной промышленности в России в 1917 г. // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 514а.

29. № 17. 1915 г., апреля 1. – Письмо военного министра В. А. Сухомлинова председателю Совета министров И. Л. Горемыкину о необходимости ограничить вывоз русских нефтепродуктов за границу // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 38–39.

30. № 20. 1915 г., апреля 15. – Докладная записка Совета съездов представителей промышленности и торговли министру финансов П. Л. Барку о затруднениях, вызванных повышением акциза на нефтепродукты, при выполнении нефтепромышленниками обязательств по долгосрочным договорам // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 44–45.

31. № 22. 1915 г., июля 18. – Письмо председателя Особого совещания по обеспечению действующей армии предметами боевого и материального снабжения ген. А. А. Поливанова министру торговли и промышленности кн. В.

Н. Шаховскому по вопросу о признании нефтяной промышленности имеющей военное значение // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 47.

32. № 25. 1915 г., августа 17. – «Положение об Особом совещании для обсуждения и объединения мероприятий по обеспечению топливом путей сообщения, государственных и общественных учреждений и предприятий, работающих для целей государственной обороны» // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 50–54.

33. № 33. 1915 г., ноября 28. – Из журнала заседания Нефтяной секции Особого совещания по топливу о необходимости сдачи с торгов под разработку новых казенных нефтеносных земель в Бакинской губ. // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 60–62.

34. № 38. 1915 г., декабря 18. – Из журнала заседания Нефтяной секции Особого совещания по топливу об установлении предельных цен на нефть // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 68–72.

35. № 40. 1916 г., не ранее января 1 – не позднее мая 2. – Справка Горного департамента о добыче нефти в России за 1912 – 1915 гг. и мероприятиях по ее увлечению // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 72–75.

36. № 47. 1916 г., января 24. – Докладная записка представителей крупных нефтеторговцев председателю Особого совещания по топливу кн. В.

Н. Шаховскому с возражениями против намеченного уровня предельных цен на нефть и нефтяные остатки в местах потребления // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 80–83.

37. № 65. 1916 г., апреля 4. – Докладная записка Совета съездов терских нефтепромышленников в Центральный комитет по распределению вагонов с ходатайством об увеличении количества вагонов-цистерн для вывоза нефтяных продуктов из Грозного и изменении установленной нормы разверстки вагонов между нефтеторговыми группами // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 106–108.

38. № 70. 1916 г., мая 10. – Журнал заседания Отдела по топливу Центрального военно-промышленного комитета о мерах по обеспечению Петрограда нефтяным топливом // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 125–129.

39. № 94. 1916 г., июля 21. – Телеграмма министра торговли и промышленности кн. В. Н. Шаховского помощнику наместника на Кавказе ген. Н. Н. Янушкевичу о невыполнении Владикавказской ж. д. нарядов по доставке топлива предприятиям // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 180.

40. № 118. 1916 г., октября 17. – Журнал заседания Нефтяной секции отдела по топливу Центрального военно-промышленного комитета о неудовлетворительном состоянии снабжения населения керосином // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917

гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 204–206.

41. № 124. 1916 г., ноября 21. – Доклад председателя Совета съезда бакинских нефтепромышленников А. О. Гукасова на заседании Нефтяной секции Отдела по топливу Центрального военно-промышленного комитета о кризисном состоянии бакинской нефтяной промышленности // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 214–222.

42. № 138. 1917 г. – из краткого очерка деятельности Торгово-промышленного т-ва «Иван Стахеев и К^о» в области нефтяной промышленности // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 258–259.

43. № 142. 1917 г., января 14. – из доклада инструктора Счётного отдела Центрального военно-промышленного комитета Л. В. Глушиковского о деятельности Бакинского областного военно-промышленного комитета // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 264–267.

44. № 144. 1917 г., января 18. – статья экономического обозревателя В. С. Зива об изменении в составе монополистических группировок в нефтяной промышленности России за годы войны // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 268–269.

45. № 145. 1917 г., января 18 – Из доклада московского уполномоченного по топливу В. В. Кирша Особому совещанию по топливу «Предварительные соображения о потреблении топлива Россией в 1917 г. и способах покрытия

этого потребления» // Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914–1917 гг. / Документы и материалы: ред. коллегия: П. В. Волобуев, А. Н. Гулиев (отв. ред.), А. А. Фурсенко, Л. Е. Шепелев. Л.: Наука, 1973. С. 269–275.

Література

46. Абдуллаев Я. С. Оборонные заказы как фактор интенсификации процесса формирования финансового капитала в России накануне и в годы Первой мировой войны (на примере Общества Брянского завода и Русско-Азиатского банка) // Историко-экономические исследования. 2019. Т. 20. № 3. С. 425–451.

47. Аграрная политика в Сибири: межвуз. сб. научн. трудов / редколлегия: В. Н. Худяков (отв. ред.) и др. Омск: ОГПИ, 1989. 107 с.

48. Алексеев Т. В. Особое совещание по обороне государства: историография проблемы // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2018. № 3. С. 7–13.

49. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства. Москва: РОССПЭН, 2006. 296 с.

50. Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февр.1917). Москва: Соцэкгиз, 1962. 383 с.

51. Бабаханов М. Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября (Вопросы генезиса капитализма). Душанбе: Таджик. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Ист. фак., 1959. 153 с.

52. Басилая Ш. Закавказье в годы первой мировой войны / отв. ред. М. Ш. Хварцния. Сухуми: Алашара, 1968. 363 с.

53. Бей Е. В. Генерал В. А. Сухомлинов. Военный министр эпохи Великой войны. Москва: Центрполиграф, 2021. 450 с.

54. Беляев С. Г. Косвенные налоги, пошлины и казенные монополии в финансовой политике России периода Первой мировой войны (1914 – февр. 1917) // Экономическая история: ежегодник. Москва, 2002. С. 269–290.
55. Беляев С. Г. П. Л. Барк и финансовая политика России. 1914–1917 гг. Санкт-Петербург, 2002. 620 с.
56. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2001. 320 с.
57. Бокарев Ю. П. Российская экономика и мировая экономическая система в годы первой мировой войны и послевоенное десятилетие // Преподавание истории в школе. 1999. № 7. С. 17–23.
58. Болотенко Г. Г. Канадские ледоколы для России: неизвестные страницы истории российско-канадских отношений // Американский ежегодник. Москва, 2003. С. 247–265.
59. Болотова Е. Ю. Российская кооперация в годы Первой мировой войны // Социальные конфликты в истории России: Материалы Всероссийской научной конференции. Омск, 2004. С. 33–38.
60. Боханов А. Н. Александр Иванович Гучков // Россия на рубеже веков. Исторические портреты. Москва: Издательство политической литературы, 1991. С. 79–111.
61. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / Отв. ред. А. П. Корелин. Москва: Институт российской истории РАН, 1994. 273 с.
62. Будницкий О. В. «Нерв войны»: к истории зарубежных займов России в период Первой мировой войны 1914-1918 // Петр Андреевич Зайончковский: Сборник статей и воспоминаний к столетию историка. Москва, 2008. С. 775–784.
63. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва: РОССПЭН, 2010. 967 с.
64. Бурышнин П. А. Москва купеческая. Москва: Столица, 1990. 849 с.
65. Виноградов С. Е. «Надо было одновременно и исполнять заказ, и заканчивать мастерскую...». Производство башенных установок для флота

Путиловском заводе в 1909–1917 гг. // Военно-исторический журнал. 2020. № 9. С.47–55.

66. Война и инфляция: Записка академика И. А. Трахтенберга. 1947 г. / публикация подготовлена Науменко Г. И. // Исторический архив. 2001. № 6. С. 7–40.

67. Волобуев П. В. Из истории монополизации нефтяной промышленности дореволюционной России (1903–1914 гг.) // Исторические записки. Т. 52. С. 80–111.

68. Воронкова С. В. Материалы Особого совещания по обороне государства. Источниковедческое исследование. Москва: МГУ, 1975. 189 с.

69. Гаврилов Д. В. Кардинальная трансформация производственной структуры уральских металлургических заводов в годы первой мировой войны 1914–1918 // Урал индустриальный. Бабушкинские чтения. Екатеринбург, 2004. Т.1. С. 159–163.

70. Галынина Е. Ю. Попытки решения продовольственного вопроса в период первой мировой войны // История предпринимательства в России XIX – начало XX века. Санкт-Петербург, 2007. Вып. 3. С. 291–299.

71. Голиков А. Г. Российские монополии в зеркале прессы (газеты как источник по истории монополизации промышленности). Москва: МГУ, 1991. 205 с.

72. Джумига Є. Ю. Паливна криза в Одесі в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): соціальні аспекти проблеми // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. зб. Серія: Історія. Одеса: Астропринт, 2012. Вип. 24. С. 26–32.

73. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917). Ленинград: Наука, 1967. 363 с.

74. Евдокименко Г. С. Аграрная политика самодержавия в Белоруссии в 1907–1913 гг. Гомель: ГГУ, 1975. 50 с.

75. Ершова Т. В. Экономическая деятельность Рябушинских в годы первой мировой войны (1914–1917) // Вестник Московского городского

педагогического университета. Серия: «Исторические науки». 2008. № 1. С. 35–44.

76. Жук А. В. Metallургическая база военного производства на Урале накануне и в период Первой мировой войны // Уральский исторический вестник. Екатеринбург, 2003. № 9. С.170–182.

77. Журавлева М. Д. К вопросу о состоянии сельского хозяйства в Среднем Поволжье в годы первой мировой войны // Российская провинция: история, культура, наука: Материалы II–III Сафаргалиевских научных чтений. Саранск, 1998. С. 363–365.

78. Золотарева В. П. Общее и особенное в протекании инвестиционных процессов в России в предвоенный период и период Первой мировой войны // Первая мировая война: влияние на экономику России и мира: Коллективная монография. Москва: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2016. С. 50–58.

79. Катков Г. М. Февральская революция / под общей ред. А. И. Солженицына / пер. с англ. И. Артамонова, Н. Яценко. Париж: YMCA-Press, 1984. 431 с.

80. Карпачев М. Д. Воронежское крестьянство в годы первой мировой войны // Социальная история российской провинции в контексте модернизации аграрного общества в XVIII – XX вв. Тамбов, 2002. С. 439–449.

81. Карпачев М. Д. Кризис продовольственного снабжения в годы Первой мировой войны (по материалам Воронежской губернии) // Российская история. 2011. №3. С. 66–81.

82. Кирьянов Ю. Крестьянство Екатеринославской губернии в годы первой мировой войны (1914–1916 гг.) / Материалы к майской сессии 1960 г. М.: Ин-т истории АН СССР. 1960. 35 с.

83. Китанина Т. М. Военно-инфляционные концерны в России 1914–1917 гг. Концерн Путилова – Стахеева – Батолина. Ленинград: Наука, 1969. 180 с.

84. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России, 1914 – окт. 1917 гг.) / под ред. С. И. Потапова. Ленинград: Наука, 1985. 384 с.

85. Ковалев П. А. Тыловые рабочие Туркестана в годы первой мировой войны (1916–май 1917). Ташкент: Госиздат Уз. ССР, 1957. 187 с.

86. Козлов Б.И. Об оказании Россией продовольственной и иной помощи странам Антанты 1915–1917 гг. (по неопубликованным документам) // Вопросы истории естествознания и техники. 1993. №3. С. 105–106.

87. Крузе Э. Э. Петербургские рабочие в 1912–1914 гг. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. 345 с.

88. Кряжев Ю. Н. Военно-промышленные комитеты и экономическое положение Российской империи (1915–1917 гг.) // Омский научный вестник. 2007. Вып.7. С. 13–17.

89. Кюнг П. Ю. Военно-промышленные комитеты как представительские организации российской буржуазии в 1914–1918 гг. // История предпринимательства в России: XIX – нач. XX в. Санкт-Петербург, 2007. Вып. 3. С. 331–360.

90. Кюнг П. Ю. Мобилизация экономики и частный бизнес в России в годы Первой мировой войны. Москва: РГГУ, 2012. 244 с.

91. Лейберов И. П., Рудаченко С. Д. Революция и хлеб. Москва: Мысль, 1990. 222 с.

92. Лебедев Г. Ю. Экономика Ставропольской губернии и Кубанской области в годы первой мировой войны (1914–1917) // Российская история: проблемы, мнения, оценки (федеральных, региональных социально-экономических и политических процессов). Пятигорск, 2004. С. 66–79.

93. Литвиненко Д. В. Отмобилизование и перестройка артиллерийской промышленности в годы Первой мировой войны // Петербургские военно-исторические чтения. Санкт-Петербург, 2010. С. 50–58.

94. Логінов М. М. Перша світова війна як спосіб розв'язання економічних суперечностей // Історія народного господарства та економічної думки України. 2016. Вип. 49. с. 93–111.

95. Лобанов В. Б., Михайлов В. В. «Промышленники... проявили столь непомерные аппетиты к наживе, что разорили дотла «любимое» ими отечество». Роль промышленного капитала в снабжении артиллерии боеприпасами в 1914–1917 гг.: на примере акционерного общества Брянского завода // Военно-исторический журнал. 2020. № 4. С. 23–32.

96. Ломкин А. В. Первая мировая война. Готовность России к войне нового типа // Первая мировая война: влияние на экономику России и мира: Коллективная монография. Москва: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2016. С. 7–18.

97. Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. Москва: Госполитиздат, 1957. 391 с.

98. Маркевич А. М. Стимулы к труду в металлургической металлообрабатывающей промышленности России в годы Первой мировой войны: на примере Московского металлического завода // Экономическая история: Обзорение. 2001. Вып. 6. С. 64–84.

99. Масалимов А. С., Масалимов Т. С. Регулирование продовольственного рынка в Российской империи в годы Первой мировой войны // Аграрный вопрос в России XIX – XX1 вв.: между реформами и революциями. Уфа, 2007. С. 71–78.

100. Меньщиков В. Н. Трудовой вклад российского крестьянства в развитие сельскохозяйственного производства Западной Сибири в условиях первой мировой войны // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Омск, 2000. С. 60–62.

101. Михайлов В. В. Экономическое положение Османской империи перед началом и во время мировой войны и мероприятия России и Великобритании по ослаблению турецкой экономики // Вестник С.-Петербургского ун-та. Сер. 2: История. 2007. Вып. 4. С.191–201.

102. Муравьёва Л. А. Последний министр финансов Российской империи // Бухгалтерский учёт в издательстве и полиграфии. 2014. № 4. С. 40–48.

103. Муравьёва Л. А. Финансовая политика царского правительства в годы Первой мировой войны // Международный бухгалтерский учёт. 2014. № 25. С. 55–63.

104. Мусихин В. Е. Влияние первой мировой войны на реконструкцию и техническое перевооружение промышленности Вятской губернии // Вятская земля в прошлом и настоящем. Киров, 1995. Т.1. С.102–107.

105. Никулин П. Ф. Основные направления и итоги столыпинской аграрной реформы (1906–1916 гг.) // Вестник Томского государственного университета. Серия: История. 2012. № 1. С. 5–10.

106. Ольшевский В. Г. Экономика России не выдержала военного напряжения: в результате произошел развал империи // Военно-исторический журнал. 2005. № 12. С. 21–26.

107. Осбринк Б. Империя Нобелей. История о знаменитых шведах, бакинской нефти и революции в России. Москва: Текст, 2003. 286 с.

108. Островский А. В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX – начало XX в. Москва: Товарищество научных изданий КМК. 2016. 431 с.

109. Оськин М. В. Русская армия и продовольственный кризис в 1914–1917 гг. // Вопросы истории. 2010. № 3. С.144–152.

110. Першке С. Л. Русская нефтяная промышленность, её развитие и современное положение в статистических данных. Тифлис: Тип. К. П. Козловского, 1913. 193 с.

111. Петров А. Государственный банк России в 1903–1917 годах // Исторические записки. 2009. № 12 (130). С. 245–274.

112. Петров С. Сколько российского золота оказалось за границей в 1914–1920 годах? // Дипломатический ежегодник. Москва, 1994. С. 240–254.

113. Петров Ю. А. Павел Павлович Рябушинский // Россия на рубеже веков. Исторические портреты. Москва: Издательство политической литературы, 1991. С. 112–152.

114. Погребинская В. А. Формирование принципов мобилизационной экономики в годы Первой мировой войны // Первая мировая война: влияние на экономику России и мира: Коллективная монография. Москва: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2016. С. 19–31.

115. Погребинский А. П. Военно-промышленные комитеты. Исторические записки Института истории АН СССР. 1940. Т. XI // Первая мировая война: влияние на экономику России и мира: Коллективная монография. Москва: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2016. С. 59–109.

116. Покровский М. Н. Империалистическая война: сб. статей. Москва: Соцэкгиз, 1934. 448 с.

117. Поликарпов В. Д. Военная контрреволюция в России, 1905–1917 гг. / отв. ред. акад. И. И. Минц. Москва: Наука, 1989. 389 с.

118. Попов Г. Г. Почему Россия не могла не проиграть Первую мировую войну (социально-экономические аспекты) // Journal of Economic Regulation (Вопросы регулирования экономики). 2010. Т.1. № 3. С. 92–105.

119. Последние дни императорской власти: по неизвестным документам / сост. А. Блок. Минск: Высшая школа, 1991. 110 с.

120. Проблемы социально-экономического развития деревни в переходной период от капитализма к социализму: Межвуз. сб. научн. трудов / редколлегия: Л. Е. Файн (ответ. ред.) и др. Иваново, 1988. 166 с.

121. Прокопович С. Н. Опыт исчисления народного дохода 50 губерний Европейской России в 1900–1913 гг. Москва: [б. и.], 1918. 86 с.

122. Рабочие Центрально-промышленного региона России в условиях империалистической войны и Февральской революции: Межвуз. сб. / редколлегия: А. В. Седов (отв. ред.) и др. Горький: Горьковский гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского, 1990. 85 с.

123. Рабочий класс Сибири в дооктябрьский период / редколлегия тома: Н. В. Блинов (отв. ред.) и др. Новосибирск: Наука, 1982. 457 с.

124. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. С. 88–103. URL: http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12731/19_Reient.pdf (Дата звернення: 03. 12. 2021).

125. Румянцев Е. Д. Рабочий класс Поволжья в годы первой мировой войны и Февральской революции (1914–1917 гг.) Казань: Казанский ун-т, 1985. 221 с.

126. Рынков В. М. Государственные продовольственные заготовки в Сибири в 1914–1919 гг. // Налоги и заготовки в Сибирской деревне (1890–1920-е годы.). Новосибирск, 2004. С. 78–97.

127. Савинова Т. А. Общественные организации в «борьбе с дороговизной» в период Первой мировой войны // Первая мировая война: влияние на экономику России и мира: Коллективная монография. Москва: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2016. С. 32–49.

128. Сенин А. С. К вопросу о децентрализации управления железнодорожным транспортом в годы Первой мировой и Гражданской войны // Государственная власть и общество в России в XX в. Москва, 2004. С. 61–66.

129. Сизоненко Є В. Аграрні відносини на півдні України між першою та другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (1907–1917 рр.): Навч. посібник для студентів іст. фак-а. Одеса: Одеський державн. у-тет ім. І. І. Мечникова, 1962. 62 с.

130. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. Москва: Наука, 1975. 655 с.

131. Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917). Москва: Издательство АН СССР, 1960. 577 с.

132. Соколов А. С. Экономика в оценке современников // Россия в первой мировой войне. Рязань, 1984. С. 74–76.

133. Социально-экономические отношения и классовая борьба в Сибири дооктябрьского периода / отв. ред Л. М. Горюцкий. Новосибирск: Наука, 1987. 189 с.
134. Социально-экономическое развитие и классовая борьба на Южном Урале и Среднем Поволжье (дорев. период): Межвузовский сборник / ред. кол. И. Г. Акманов (отв. ред.). Уфа: Башкирский гос. ун-т им. 40-летия Октября, 1988. 110 с.
135. Социально-экономическое развитие Поволжья в XIX – нач. XX века: Межвуз. сб. статей / под ред. Г. А. Герасименко, П. С. Кабанов (отв. ред.) и др. Куйбышев, 1986. 170 с.
136. Степанов А. И. Место России в мире накануне первой мировой войны // Вопросы истории. 1993. № 2. С. 156–163.
137. Страхов В. В. Внутренние займы в России в первую мировую войну // Вопросы истории. 2003. № 9. С. 28–43.
138. Страхов В. В. К вопросу о финансовой политике царского правительства в годы первой мировой войны // Вестник Рязанского государственного пед. ун-та. 2001. № 1. С. 69–84.
139. Сулейманов Б. С., Басин В. Я. Восстание 1916 года в Казахстане (причины, характер, движущие силы). Алма-Ата: Наука, 1977. 167 с.
140. Тарновский К. Н. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны (на примере металлургической промышленности). Москва: МГУ, 1988. 263 с.
141. Ткаченко С. Л. Американский банковский капитал в России в годы первой мировой войны: Деятельность «Нешнл Сити бэнк оф Нью-Йорк» / С.-Петер. гос. ун-т. Фак-т международных отношений. Санкт-Петербург: Вирд, 1998. 127 с.
142. Трошина Г. И. Продовольственный вопрос в Архангельске в годы первой мировой войны в связи с нарушениями традиционного торгового баланса // Архангельск и Северные страны конца XVI- начала XX веков. Архангельск, 1989. С. 135–145.

143. Турсунов Х. Т. Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Москва: Знание, 1966. 47 с.

144. Федоров Ф. Ф. Влияние первой мировой войны на экономическую жизнь народов Среднего Поволжья // Вестник Чувашского госуд. пед. ун-та им. Я. И. Яковлева. Гуманитарные и общественные науки. Чебоксары, 1989. № 4. С. 27–33.

145. Флоринский М. Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны: (Совет Министров в 1914–1917 гг.) – Ленинград: ЛГУ, 1988. 207 с.

146. Хейвуд Э. Дж. Зарубежная заготовительная деятельность царского правительства в Первую мировую войну. Импорт железнодорожного оборудования // Русский сборник: Исследование по истории России. 2006. Т. 2. С. 264–292.

147. «Цены на продукты достигли непомерного размера» / Публ. подгот. Гальперина Б. // Источник. 1993. № 5/6. С. 69–78.

148. Чаадаева О. Помещики и их организации в 1917 г. Москва, Ленинград: Моск. рабочий, 1928. 176 с.

149. Чунтулов В. Г. Народное хозяйство России во время первой мировой войны и февральской революции 1917 г. / Материалы к лекциям по истории народного хозяйства СССР. Киев, 1961. 16 с.

150. Шевелева О. В. Сельскохозяйственное развитие великорусской провинции и столыпинская аграрная реформа в годы I мировой войны (По материалам Тульской губернии): автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. Тула, 2008. 25 с.

151. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1987. 272 с.

152. Шильникова И. В. Текстильное предприятие и государственное регулирование в условиях войны: Ярославская большая мануфактура в 1914–1916 гг. // История предпринимательства в России: XIX – начало XX века. Санкт-Петербург, 2007. Вып. 3. С. 68–90.

153. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. Москва: Воениздат, 1956. 332 с.

154. Шишкина С. Ю. Земледельческое хозяйство Зауралья в период первой мировой войны // Тюменский исторический сборник. 2000. Вып. 4. С. 53–61.

155. Щагин Э. М. Первая мировая война и судьбы столыпинской аграрной реформы // Россия в первой мировой войне. Рязань, 1994. С. 11–16.

156. Шацилло К. Ф. Государство и монополии в военной промышленности России. Конец XIX в. – 1914 г. Москва: Наука, 1992. 268 с.

157. Юрий М. Ф. Буржуазные военно-общественные организации в период первой мировой войны, 1914–1918 гг. (Всероссийский земский союз, Всероссийский городской союз, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). Ч.1 Москва: Прометей, 1990. 182 с.

158. Экштут С. А. «Истории последние мгновенья»: Театр марионеток в 16 картинах с прологом и эпилогом. Санкт-Петербург: Нестор-история, 2018. 312 с.

